

SOCIOLOGISK FORSKNING

3/97

PRIS 75,- INKL MOMS

SOCIOLOGISK FORSKNING

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktionen vid Högskolan i Örebro, Institutionen för samhällsvetenskap.

Redaktion

Rolf Lidskog (red), Berth Danermark, Mats Ekström, Monica Johansson och Berit Åberg

Adress

Sociologisk Forskning, Högskolan i Örebro, Institutionen för samhällsvetenskap, 701 82 Örebro. Tel 019-30 32 72, fax 019-30 34 84, e-post rolf.lidskog@hoe.se

Annonser

Halvsida i ett nummer 500 kronor, helsida i ett nummer 900 kronor, då heloriginal lämnas.

Data

Omslag Sune Andersson. Grafisk form Högskolan i Örebro, Avdelningen för informations- och kontaktfrågor, Ulla Fogelström, Teckensnitt Sabon och Franklin Gothic. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1997. ISSN 0038-0342.

Prenumerationer, lösnummer, adressändringar och reklamationer

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adressetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.

Prenumerationspriser	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser	Enkelnummer	75 kr
-----------------	-------------	-------

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskotts-
betalning.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK, Box 31003, 400 32 Göteborg.

Telefon: 031-24 34 40, telefontid vardagar 9-12, 13-16.

INNEHÅLL

NUMMER 3 1997

REDAKTIONENS FÖRORD 5

ARTIKLAR

Sociologi och samhälleliga värderingar. En självbiografisk illustration 7
AV EDMUND DAHLSTRÖM

Staten: sociologiska perspektiv 25
AV APOSTOLIS PAP AKOSTAS

Arbetsnorm, kön och kunskap om fiskeriet 45
AV GUDBJÖRG LINDA RAFNSDÓTTIR OCH UNNUR DÍSKAPT ADÓTTIR

Livsvärldens rationalisering och studiet av partikularism 59
AV CARL CASSEGÅRD

**En ariadne-tråd genom det elementäras labyrint. Ett sätt att förstå
dialektiken mellan social responsivitet och asocial responslöshet** 79
AV ELISABETH LINDBERG

RECENSIONER

Kristina Jarkman (1996). Ett liv att leva 86
AV ANNMARIE SELLERBERG

**Tola Jonsson (1997). Handlingsstrategier och maktspel i möten
mellan handläggare och invandrarklienter** 91
AV RAF AEL LINDQVIST

**Rafael Lindqvist (red) (1997). Medikalisering, professionali-
sering och hälsa** 97
AV ROLF Å. GUSTAFSSON

Christopher Bryant (1995). Practical Sociology 103
AV MONICA JOHANSSON

Inkommen litteratur 114

REDAKTIONENS FÖRORD

Från och med detta nummer har redaktionen för Sociologisk Forskning flyttat från sociologiska institutionen i Göteborg till sociologen på Högskolan i Örebro. Redaktionen i Göteborg har gjort ett mycket bra jobb och avslutat med att ge ut ett temanummer med anledning av att svensk sociologi firar 50 år. Detta jubileum och temanummer väcker frågor om den svenska sociologins framtid och den roll som Sociologisk Forskning kan ha i detta sammanhang.

Som Göran Ahrne påpekar i jubileumsnumret blev sociologin under en period djupt indragen i det välfärdsstatliga projektet och kritiken mot detta projekt blev också ett ifrågasättande av sociologin. Sociologin har också under senare tid blivit mer blygsam och självkritisk. Förekomsten av självreflektion, diskussioner kring ämnets kärna och debatter mellan olika teoretiska och metodologiska riktningar är dock en del av ämnets styrka. Det kan emellertid bli en begränsning om vi som sociologer lägger för mycket energi på intern reflektion och diskussion istället för att använda teorier och metoder för analyser av sociala förhållanden. De pågående samhällsförändringarna aktualiserar en rad väsentliga frågor och utmaningar för oss som sociologer.

Vår övertygelse är att sociologin har sin styrka i tillgången till väl utvecklade teorier och metoder som kan erbjuda kraftfulla verktyg för konkreta analyser och förklaringar. Runt om i landet pågår också forskning som visar på det. Endast en liten del av denna forskning publiceras dock i Sociologisk Forskning, vilket är en brist med tanke på att tidskriften skulle kunna bli ett vetenskapligt forum med större genomslag även i den allmänna debatten. Det är den nya redaktionens förhoppning att sociologins mångfald och aktualitet skall återspeglas i vår tidskrift.

Likt tidigare redaktioner avser vi att publicera några temanummer. Närmast planerar vi ett nummer på temat "samhälle och våld", och intresserade skribenter får gärna höra av sig till redaktion.

REDAKTIONEN

Sociologisk Forskning 3/97

Sociologi och samhällliga värderingar. En självbiografisk illustration

EDMUND DAHLSTRÖM

Inledning

När jag som 75-åring (född 1922) ser tillbaka på min forskande verksamhet upplever jag starkt hur mycket aktuella sociala omständigheter, föreställningar och värderingar inverkat på min forsknings inriktning och utformning och att jag på så sätt varit ett barn av min tid. Detta förhållande bestyrker en av mina metateoretiska teser att humanvetenskaplig forskning är knuten till samhällliga föreställningar och värderingar; dessa kan dominera hela samhället eller en del eller ett skikt av samhället.

Mitt forskande liv blir på så sätt en illustration till en av mina vetenskapliga teser. En del forskare förnekar detta humanvetenskapens beroende av sociala omständigheter och betonar det tidlösa och universella i humanvetenskapliga sanningar. Det vore av intresse att få flera sådana här biografiska illustrationer. Reaktionen på sådana vetenskapliga fallbeskrivningar är beroende av vederbörandes metavetenskapliga föreställningar. Man kunde tolka mitt beroende av sociala omständigheter som en brist och svaghet hos mig som forskare; att jag inte lyckats finna det universellt giltiga. Jag överlåter det till läsaren att dra sina metavetenskapliga slutsatser av mitt illustrativa fall.

Etablerandet av svensk sociologi

Mina akademiska studier började under kriget vid Stockholms högskola. Studierna varvades med militär tjänstgöring. Jag tog betyg i många ämnen som historia, statskunskap, geografi, teoretisk och praktisk filosofi och statistik. Till sist fastnade jag för sociologi som var på väg att utvecklas ur praktisk filosofi. Den

EDMUND DAHLSTRÖM

är professor emeritus i sociologi. Under nästan 30 år var han verksam vid Göteborgs universitet och bedrev där forskning på en mängd områden, bland annat arbetslivsforskning och om samhälllig kunskapsutveckling.

praktiska filosofin gav ett viktigt metateroretiskt perspektiv på hur samhälleliga idéer, värderingar och intressen inverkar på och påverkas av vetenskaplig kunskapsutveckling.

Tyvårr präglades den dåtida svenska filosofin av en naturvetenskapligt orienterad epistemologi som inte gav tillräckligt erkännande åt humanvetenskapens speciella problem. Den härskande analytiska filosofin med Uppsala-filosofi och logisk empirism gjorde en torftig analys av etik och värderingar. De förhållande filosofiska idéerna bidrog till en positivistisk orientering av svensk sociologi.

De praktiska filosoferna Torgny Segerstedt och Einar Tegen som kom att introducera sociologin presenterade värdefulla idéer om normernas och värderingarnas roll i samhällslivet. Jag påverkades också av den kunskapssociologiska skolan med Karl Mannheim och av nationalekonomen Gunnar Myrdals tankar om viktigen av att klargöra värdepremisserna i samhällsforskning. Jag kom senare mer och mer att avlägsna mig från de positivistiska grundantagandena och påverkas av den kritik som framfördes av t ex Ludwig Wittgenstein, Jürgen Habermas, Richard Rorty, Charles Taylor och Anthony Giddens.

Åren efter andra världskrigets slut präglades av förnufts- och vetenskapsoptimism och en bekännelse till moderniseringens och demokratins principer som en reaktion mot fascistiska och nazistiska idéer. Jag hade själv varit engagerad i anti-nazistiska och anti-fascistiska strävanden. Det var påfallande hur idéer om demokratisering av olika samhällsfärer stimulerade sociologisk forskning, t ex rörande arbetsliv, samhällsplanering, familj, utbildning och uppfostran.

Det fanns en tro att vetenskapen skulle aktivt kunna utnyttjas i politikens och planeringens tjänst. I alla politiska läger fanns en tro på rationell planering. Krigshushållningen i olika länder hade byggt på planering både statlig och privat och ledande politiker menade att statlig politik skulle kunna förhindra en upprepning av mellankrigstidens svåra ekonomiska kriser som skapat förutsättningar för fascismens-nazismens uppkomst. Stora möjligheter öppnade sig här för forskare. Det påverkade mitt beslutet att börja med sociologiska studier och forskning.

Sociologi för samhällsplanering

På 1940-talet fanns endast ett fåtal tjänster för och små anslag till forskande sociologer, men möjligheter erbjöds i praktikerstyrd kunskapsutveckling och tillämpad forskning på olika håll. Så t ex efterfrågades sociologer i den fysiska samhällsplaneringen och jag engagerades i Stockholms stads generalplaneutredning. Jag skrev två kapitel i Stockholm stads generalplan (1952).

Debatten i stadsplaneringen gällde intressanta sociologiska frågor om att skapa en bekväm offentlig och privat service för de boende och att skapa yttre förutsättningar för lokal gemenskap i grannskap och stadsdel. Den förstnämnda stråvan

aktualiserade frågan om omfattningen och arten av kollektiv service för familjen; här fanns kontroversiella idéer om att kollektiv service var ett stöd för respektive ett hot mot familje-institutionen. Grannskapstanken var förbunden med föreställningen att demokratin skulle stärkas av att invånarna hade mer gemenskap och lokal förankring; flykten från friheten i dess fascistiska avarter hade berott på en bristande social förankring och ”grupphemlöshet” enligt massamhälles-teorin.

Jag svarade för en omfattande utvärderande studie av en ny stadsdel i Hägerstensåsen, där jag och familjen bosatt oss. Studien blev till en akademisk avhandling, *Triusel i Söderort* (1951). Mina teoretiska tankar om stadsplaneringens sociologiska frågor presenterades i tre kapitel i en av Gunnar Boalt m fl redigerad skrift *Sociologi* (1951). Mycket av denna forskning syftade till att skapa underlag för dimensioneringen och lokaliseringen av offentlig och privat service i det framväxande välfärdssamhället. Resultaten av studien och mina analyser talade för att det fanns betydande behov av kollektiv och privat service på bekvämt gångavstånd, men att man inom storstadens nya perifera stadsdelar svårligen kunde skapa något slags engagerande lokal gemenskap för en större del av stadsdelens invånare.

Sociologi för arbetslivspolitik

På 50-talet uppstod stort intresse för sociologisk forskning kring arbetslivet. Torgny Segerstedt och Agne Lundqvist svarade för en omfattande industri-sociologisk undersökning och Gunnar Boalt kom att engageras i liknande forskning. Jag fick en forskartjänst på Studieförbundet näringsliv och samhälle (SNS) 1951. Förbundet såg sig som ett det fria näringslivets alternativ till det offentliga utredningsväsendet.

Min forskning kom att anknyta till i USA mycket aktuella idéer om att göra arbetsorganisationer mer mänskliga (Human relations-rörelsen) och att skapa mera demokratiska mönster för arbets- och företagsledning. Fackföreningarnas starka ställning, Saltsjöbadsandan och etablerandet av samrådsorgan på olika nivåer aktualiserade idéer om demokrati på arbetsplatserna.

I samråd med en ”partssammansatt” grupp gjordes en surveyundersökning rörande industritjänstemännens klassmässiga, politiska och fackliga orientering (1954). Det fanns bland arbetsgivarna en oklarhet om hur man skulle se på den snabbt expanderande tjänstemannakåren. Denna arbetsgivarnas klassmässiga frågeställning sammanföll med sociologins teoretiska intresse för att belysa samhällets klasstruktur. Studien visade på en påtaglig splittring bland tjänstemännen; de lägre skikten sympatiserade mycket med arbetarrörelsen medan de högre skikten mer anslöt sig till arbetsgivarperspektiv och ”borgerliga” idéer.

Efter ett studieår i USA utförde jag en undersökning av förhandlings- och samrådsrelationerna och klassmässiga relationer på några arbetsplatser som ett slags

utvärdering av de samrådsinstitutioner som inrättats i saltsjöbadsandan i form av företagsnämnder och samrådsorgan för arbetsstudier, arbetarskydd och utbildning (1956). Studien belyste de ganska låsta klassmässiga relationer som präglade svensk industri och de spänningar som fanns kring rationaliseringsverksamhet och arbetsstudier. Resultatet talade för att det fanns ett starkt behov av att demokratisera arbetsledning, utbildning och arbetsorganisation med större beslutsmässigt deltagande och inflytande för de enskilda anställda och för ett vidgat inflytande för fackliga representanter i samrådsorgan.

Den nyinrättade sociologins utmaningar

1957 inleddes min akademiska karriär inom sociologin med tjänstgöring som docent och lektor vid Stockholms högskolas sociologiska institution. Jag tillförordnades 1959 på en ny professur i sociologi vid Göteborgs universitet och utnämndes 1960 till professor där. Jag tjänstgjorde där till 1987 då jag pensionerades.

Svenska sociologer samarbetade under 1950-talet i framställningen av två stora arbeten; Ett om ”det svenska samhället i sociologisk belysning” och ett om ”sociologiska metoder”. Vi sociologer såg betydelsen av att presentera sociologisk kunskap för en vidare publik och i undervisningen. Vi hoppades därmed övertyga om ämnets betydelse. Jag var redaktör för arbetet *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning* (1958) och medverkade i det stora arbetet om *Sociologiska metoder* som redigerades av Georg Karlsson. Det förstnämnda arbetet gick i många upplagor och användes i ett decennium som kursbok. Metodproblemen spelade en viktig roll för det nya ämnet och jag deltog aktivt i denna diskussion med olika arbeten (*Some Aspects of Quantitative Verification in Sociology* 1951, *Causal Explanation in Sociology* 1957, *Intervju- och enkätteknik* 1957 samt *Allmänt om survey-undersökningar* 1961).

En alltför okritisk surveyforskning ifrågasattes med hänvisning till metodiska svårigheter. Frågemetoden bygger på en del förutsättande antaganden som inte alltid uppmärksammas och/eller håller (*Some aspects of quantitative verification in sociology* 1951 samt *Intervju och enkätteknik* 1957). Industrisociologiska forskning visade att uttalad trivsel inte säkert kan indicera välfärdsnivå; hänsyn måste också tas till uppgiftsgivarnas anspråksnivå, och situation (*Information på arbetsplatsen* 1956, kap 10).

Svenska och andra nordiska sociologer samverkade i ett arbete (under redaktörskap av Joachim Israel) som presenterade nya socialpsykologiska idéer om sociala avvikelser och social kontroll. I ett inledande kapitel sökte jag relatera avvikelse och kontroll till olika slag av existerande normer som rättsliga normer och moraliska normer i anslutning till tankar av Robert Merton (*Norm, avvikelse och social kontroll* 1964).

Mitt deltagande i kunskapsutveckling i planeringens tjänst aktualiserade frågan om vad vetenskapen kunde bidra med i utvärdering av sociala lösningar och alternativ. En del experter menade att forskningen skulle kunna avgöra konkreta lösningars värde genom att fastställa deras behovstillfredställande värde för invånarna, de anställda eller konsumenterna. Den survey- och mikroorienterade sociologin kunde utifrån detta perspektiv se viktiga forskningsuppgifter för sociologin i politiken; att mäta människornas grad av tillfredsställelse. Det gjordes en mängd trivselundersökningar under 1950-talet.

Detta perspektiv kritiserades, t ex från arkitektkår, där man menade att lösningars värde inte kunde avgöras med intervjuundersökningar och att här förelåg kvalitéer som fordrade konstruktiva, teoretiska och estetiska insatser av kreativa arkitekter och/eller politiker.

Jag gjorde en ingående analys av 'Behovsbegreppet i social planering' i en av Gunnar Boalt redigerad sociologibok (*Lokal samhällsplanering* 1951 och *Behovsbegreppet i social planering*). Min ståndpunkt kom ganska nära den jag för några år sedan utvecklade i ett metateoretiskt testamente (1995 i avsnitten 5.1, 7.2). Det finns inte universellt överbyggande värden som en del teoretiker antar; vi kan endast arbeta fram villkorliga värddimensioner som ger möjligheter till jämförelser under givna "kontextuella" (historiskt-sociala) förutsättningar.

Många behov ('långsiktiga behov') har en komplicerad struktur som inte låter sig fångas i något enkelt frågemått. Det finns inte någon universell preferensindikator. En distinktion gjordes mellan 'uttryckta behov' och 'beräknade behov'; i senare fall är vi beroende av förekomsten av allmänt accepterade värderingsprinciper som vi inte kan förutsätta att människor i allmänhet känner till: Denna distinktion kommer nära Brian Barrys senare utvecklade och mycket berömda distinktion i arbetet *Political Argument* (1965) i 'want-regarding' och 'ideal-regarding needs'. Den senare nordiska välfärdsforskningen kom att diskutera dessa frågor och några debattörer som Sten Johansson ifrågasatte uttryckt tillfredsställelsegrad som en allmänt lämplig indikator på välfärdsnivå (1970) och Robert Erikson kritiserade föreställningen om en allmän kvantitativ välfärdsindikator (1993).

Könsroller och jämställdhet

Samarbetet med SNS fortsatte i ett projekt om kvinnor och män i arbetslivet som utmynnade i en internordiskt produkt *Kvinnors liv och arbete* (1962), som fick betydande uppmärksamhet och inflytande i 1960-talets jämställdhetsdebatt.

Mina studier av kvinnors och mäns samhälleliga relationer ledde in på en analys av sambandet mellan teorier och värderingar. I den ursprungliga versionen av *Kvinnors liv och arbete* (Kap 1, 1962) presenterades en typologi av ideologier rörande hur förhållandet varit, är och borde vara mellan kvinnor och män i samhället.

Detta ledde till en del metateoretiska funderingar i en appendix i samma arbete. Där betonades vikten av att analytiskt hålla isär oenighet i sak och oenighet i värdering. Dessa olika slag av oenighet är empiriskt invävda i den konkreta "könsrolldebatten". 'Könsroller' avsåg den grundläggande strukturella arbetsdelningen och fördelningen av makt och välfärd mellan könen i ett samhälle; Det subjektiva, dvs föreställningar, värderingar och normer, var endast en sida av denna struktur. I en senare tillbakablickande analys av debatten om kön och familj under efterkrigstiden påvisas att kritiken under 1970-talet vantolkade könsrollbegreppet (*Debatten om kön och familj under svensk efterkrigstid* 1992).

Ovannämnda appendix urskiljer två värderingsgrunder i analysen av förhållandet mellan könen liksom i jämförande analyser av andra kategorier som etniska grupper eller klasser; jämställdhet (jämlighet) och frihet. 'Jämställdhet' refererade till likhet i fördelningen av det värdefulla och eftersträvade mellan könen, medan 'frihet' avser frånvaron av yttre och inre hinder för att uppnå vad som är och/eller uppfattas som värdefullt.

'Jämställdhet' kan inte vara en tillräcklig värderingsgrund; Vi måste också ta hänsyn till vad respektive kön värderar och möjligheterna att uppnå dessa värden; En jämlighet på männens villkor strider mot frihetsprincipen. Det finns en särartsaspekt att ta hänsyn till annars blir jämligheten en förtryckande konformitet.

I *Kvinnors liv och arbete* drevs tesen att en ökad jämlighet mellan män och kvinnor förutsatte en annorlunda arbetsdelning mellan könen så att männen blev mer aktiva i den privata familjens reproduktion och kvinnorna mer aktiva i det offentliga produktion och politik; jämställdhetsfrågan var en samhällsfråga som gällde båda könen; även männen hade mycket att vinna på en mer likartad rolldelning och jämställdhet. Rita Liljeström som jag samarbetade med i genus-frågan betonade vikten av att den mänskliga "reproduktionen" som oavlönat arbete skulle få ett större samhälleligt värde, en tes som senare feminister kommit att understryka.

Förhållandet mellan könen regleras genom familjeinstitutionen. Flera projekt med Rita Liljeström fokuserade på förändringar av familjeinstitutionen. Forskningen har ibland vilseletts av ideologiska föreställningar, t ex den om familjens trendmässigt avtagande funktioner (*Theories and ideologies of family functions, gender relations and human reproduction* 1989).

Vikten av att se familjen och vardagssamhället (civila samhället) i relation både till privat marknad och det offentliga betonades, båda med möjliga positiva och negativa effekter på familjen (Tillsammans med Rita Liljeström: *Arbetarkvinnor i hem-, arbets- och samhällsliv* 1981; tillsammans med Rita Liljeström *Det patriarkala arvet* 1981 samt *Everyday Life Theories and their Historical and Ideological Context* 1987). Dessa tankar återkommer i mitt testamente under beteckningen tre-faktorsteorin (1995, avsnitt 6).

En förändring i familjemönster är den ökade heterogeniteten av familjetyper och den allt vanligare ombildade familjen där en eller båda parter varit gifta/samboende tidigare och har barn med partner utanför nuvarande familj. Rita Lijeström ledde ett projekt som studerade ombildade familjer, resulterande i ett arbete av henne och Anna-Karin Kollind: *Kärlek och föräldraskap* (1990). De brokigare familjemönstren sammanhänger med tilltagande individualism; den större instabilitet i banden mellan gifta eller samboende parter leder till att banden mor-far-förädrar, föräldrar och barn får större betydelse (1989).

Klasser och samhällen

Det sena 1960-talet och 1970-talet innebar en vänster-radikalisering av opinionen inte minst i den samhällsvetenskapliga debatten. Det framfördes en kritik mot samhällsvetenskapen för att den ensidigt skapade kunskaper som gynnade byråkrater och härskande eliter eller klasser. Det fördes intensiva debatter om det svenska samhällets klasstruktur och rimliga uppgifter för samhällsforskningen mot bakgrund av denna klasstruktur.

Den nya samhällskritiken menade att samhällsforskningen hade en ganska okritisk hållning till etablerade maktavare både i den privata och den offentliga sektorn. Den positivistiska sociologins föreställningar om vetenskapens neutralitet och om en förutbestämd utvecklingslinje kom att te sig alltmer problematiska. Jag skissade en forskningspolitik som betonade vikten av att forskningen var medveten om de konflikter och motsättningar som fanns i samhället, att forskningen strävade efter en möjligast bred kunskapsutveckling som överskred härskande eliters snäva intressen och som orienterade sig mot mera folkliga rörelser och strävanden (*Sociologi och samhälle* 1968, *Sociology and Society*, 1969).

”Vänstervridningen” stimulerade mig att skriva ett arbete om klassteori där jag gjorde en kritisk granskning av debatten (Klasser och samhällen 1971). Teoriernas värdemässiga antaganden granskades ingående. Det förekom många och ofta oförenliga rättvisbegrepp med viss social och historisk förankring (a a, kap 6 och 7). Kritik riktades mot utvecklings- och moderniseringsteorier som underförstått utgick från västvärldens kapitalistiska visioner och underskattade klassförtryck, konflikter och neokolonialistisk exploatering (a a, kap 2, 4, 5 och 7), liksom också den ”auktoritära” socialismen i östeuropa som dolde nya former av förtryck och omänskligheter (a a, kap 5). Maktbegreppet sköts fram som ett centralt perspektiv i den radikala debatten och jag sökte utveckla en maktteori (a a kap 3).

Klassanalysen förde också in på en diskussion av skilda demokratibegrepp och deras historiska och ideologiska förankring (a a kap 3). Där föreslogs ett demokratibegrepp som är besläktad med Leif Lewins ”interaktiv-demokrati” (1970) och med Anthony Giddens (1994) och Bo Rothsteins ”dialogdemokrati” (1995). Hän-

syn måste tas till kunskapsutvecklingen och medborgarnas deltagande i den offentliga debatten. Där diskuterades också de förändringar och reformer som behövdes för att minska klassklyftor och klassmotsättningar i Sverige (a a, avsnitt 5.5). Min klassanalys angreps av en representant för den yttersta vänstern för att inte ha tagit in Lenins revolutionära klassbegrepp (*Dagens Nyheter* 18 december 1971).

Mitt intresse för socialismen ledde till studieresor till Sovjetunionen 1963, Polen 1967, Tanzania, 1970 samt Kina och Cuba 1974. Vi bildade ett tvärvetenskapliga seminarier om Sovjet vid Göteborgs universitet. En polsk gästprofessor, Edmund Mokrzycki, tjänstgjorde på institutionen under ett år. Erfarenheterna från ”den reella socialismen” i Europa uppmuntrade emellertid inte till samarbete. Med tiden kom jag att resignera och med dissidenterna tvivla på ”den reella socialismens” utvecklingsmöjligheter i Europa (*Teorier om de socialistiska samhällenas struktur* 1985).

Arbetsliv, välfärd och demokrati

Sociologiska institutionen i Göteborg blev på 1960-talet en nationell samlingspunkt för arbetslivsforskning. Denna påverkades mycket av debattklimatets svängning åt vänster. Jag har vid återkommande tillfällen sökt analysera den arbetsvetenskapliga forskningen utifrån ett ”makroskopiskt”, kunskapssociologiskt och ideologikritiskt perspektiv med kartläggning av samhällliga inflytanden på forskningen (t ex *The Role of Social Science in Working Life Policy; the Case of Sweden* 1978, *Samhällsvetenskap och praktik* 1980, kap 3 samt *Bestämmande i arbetet* 1983). Den senaste översiktliga analysen kom i en rapport till maktutredningen (*Arbetets maktförhållanden*, 1989).

Parternas skilda intressen har legat i öppna dagar i arbetsmarknadsorganisationernas agerande. Arbetslivsforskning har måst segla med stor försiktighet emellan parternas intressen och empirisk forskning har vanligen förutsatt ’partssammansatt’ samarbete: Arbetsgivarna har betonat forskning rörande vad som främjar produktiviteten och effektiviteten medan de fackliga organisationerna prioriterat studier av vad som främjar de anställdas välfärd, trygghet och inflytande.

Analyserna under 1950- och 60-talet i arbetet *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning* var neutralt försiktiga (i olika upplagor 1958 till 1969 med olika titlar; *Förhållandena på arbetsplatsen* respektive *Industriell struktur*). Framställning fokuserade mycket på frågor om att humanisera och demokratisera arbetsrelationer. Under inflytande av den radikala vågen på 1960- och 70-talet gav jag uttryck för en viss socialistisk optimism om utvecklingsmöjligheter av den svenska modellen i företagsdemokratisk riktning (*Produktion och jämlikhet* 1972, *Efficiency, Satisfaction and Democracy of Work – Conditions of Industrial Relations* 1977).

På 1960-talet kritiserade jag en del arbetslivsforskning för att aningslöst och en-

sidigt knyta sig till arbetsgivarorienterad ideologi (*Företagsdemokrati, forskning och ideologi* 1965, *Fördjupad företagsdemokrati* 1969). Vi var en grupp forskare på sociologiska institutionen med bl a Bertil Gardell och Bengt Rundblad som utarbetade en rapport till LOs kongress 1966. Vi analyserade faktorer av betydelse för att höja löntagares välfärd i arbetslivet och på arbetsmarknaden. Vi uttryckte optimism om att finna former för arbete som både främjade effektivitet och de anställdas välfärd (*Teknisk förändring och arbetsanpassning* 1966).

Vi framhävde både betydelsen av den enskildes inflytande över det egna arbetet och kollektivets inflytande över beslutsprocessen. Bertil Gardell drev tesen att arbetslivet behövde omstruktureras i riktning mot arbeten som stimulerade till engagemang i arbetet med större ansvar och självmotivering i arbetet, bort från taylorismens hårt styrda, tempobetona och utarmade arbeten. Vår rapport fick ett positivt mottagande i alla intresseläger utom hos extremvänstern som såg oss som aningslösa svikare av den radikala linjen (*Dagens Nyheter* 16 november 1969).

Ökad demokrati på arbetsplatsen såg vi som ett led i "förmänskligandet" av kapitalismen; Att alla i företaget verksamma skulle på något sätt vara med och påverka både frågor om det egna arbetet och kollektiva organisationsfrågor (*Fördjupad företagsdemokrati* 1969).

Vi engagerade oss i projektet om fördjupad företagsdemokrati i en period av ökad oro på arbetsmarknaden framträdande i en ökad strejktivoly. Det företag som vi studerade, LKAB, kom efter några månader att lamsläs av en mycket uppmärksammas strejk som hade sin udd riktad både mot företagsledning och facklig ledning. Vår studie övergick till att bli en strejkstudie (*LKAB och demokratin, Rapport om en strejk och ett forskningsprojekt* 1971)

Våra försök att "förstå" den vilda strejken i LKAB ledde till en partiell utfrysning från företagsledning och fack; vår "förståelse" av den vilda strejken uppfattades som något subversivt. Vi menade att strejken hade många rötter; ett centraliserat förhandlingssystem med hårda regler för fredsplikt som gav arbetsgivaren ett övertag i lokala förhandlingar, en relativ eftersläpning av de norrländska gruvarbetarnas löner, en socialdemokratisk dominans i styrelsen på LKAB som förhindrade ett mera effektivt tillvaratagande av de lokala gruvarbetarnas krav, en paralyserande kamp mellan socialdemokrater och kommunister i de lokala facken, en stark och stel befälshierarki och en ensidig rationalisering med krav på hårdare styrning och hårdare ackord och i vissa avseenden försämrade arbetsmiljö (avgaser), etc.

Min personliga tolkning av LKAB-strejken underströk kraftigt de kostnader som norrländska arbetare hade haft i att antingen tvingas flytta eller få sina arbeten utarmade och hårt styrda i rationaliseringen ("koll- och kulipolitiken", *Dagens Nyheter* 30 december 1969); Protesterna i strejkerna sammanhänge med ett slags eftersläpning av välfärden i arbetslivet jämfört med livet utanför med dess

valfrihet och demokrati; rationaliseringen av produktionen hade ökat stressen och undeordningen i arbetet (*Välfärd och arbete* 1977).

Vår studie av LKAB gav inte stöd för antagandet av företagsdemokratiska landvinningar i den svenska modellen. En studie av löntagarägda företag gav inte grund för optimism rörande en företagsdemokratisk utveckling i Sverige; löntagarägande motarbetades av marknadskrafter och ledde inte till ökad företagsdemokrati (Hammarström m fl 1976).

Under 1980-talet bedrev vår institution uppföljningsstudier av de arbetsrättsliga reformerna med bl a Bengt Rundblad, Inga Hellberg och Horst Hart som projektledare (*Bestämmande i arbetet* 1983). Tolkningen av den sociala innebörden och konsekvenserna av arbetsrättsreformerna var beroende av skilda ideologiska perspektiv (*Bestämmande i arbetet* 1983, avsnitt 2).

Intresset för företagsdemokratiska frågor minskade påtagligt under 1980-talet. Jag gjorde en tillbakablickande analys av 'arbetets maktförhållanden' för maktutredningen (1989). Mina tidigare optimistiska pro-socialistiska förhoppningar ifrågasattes liksom också en ensidig "socialdemokratisk" och "liberaldemokratisk" tolkning av de arbetsrättsliga reformernas konsekvenser (1989, kap 1 och appendix).

Enbart marknadskrafter eller enbart ökat medborgar- och/eller löntagarinflytande kunde inte lösa problemen med arbetslivets välfärd och effektivitet (*Arbetets maktförhållanden* 1989, kap 2). Det fodrades en övergripande samhällsanalys som var medveten om att det ytterst är konsumenter/klienter/medborgare som är uppdragsgivare (mandatorer) och att det finns en mängd mellanliggande intressen och förhållanden att ta hänsyn till, t ex den ekologiska balansen, de ekonomiska incitamenten till produktivitet, effektivitet, sparande, investeringar och ekonomisering, producenternas och konsumenternas välfärd, den känsliga balansen mellan marknadskonkurrens och central och global politisk styrning samt mellan lokal och central demokrati.

Nya idéer om ledarskap och arbetsorganisation hade slagit igenom i näringslivet och man talade om ett paradigm- eller doktrinskifte i form av "en andra industriell delning" från "massproduktions-ekonomi" till "flexibel specialisering". Det rådde dock delade meningar om vad dessa förändringar inneburit för löntagarna och deras välfärd och inflytande i verklighetens arbete och arbetsplatser (*Arbetets maktförhållanden* 1989, kap 5 och 6).

Under 1990-talet har den ekonomiska internationaliseringen, och avregleringen med ökad makt för den internationella finansindustrin och världsförhållandena med dess allt mäktigare penninghandlare, snabba valuta- och kapitalflöden och den ekonomiska krisen med stigande arbetslöshet, försämrat förutsättningarna för arbetslivets välfärd och företagsdemokrati (Hans-Peter Martin och Harald Schu-

man 1997). När ägarintressen dominerar och arbetslöshet hotar tvingas förvärvsarbetande acceptera sämre arbetsvillkor och de fackliga kollektivets handlingsutrymme snävas in.

Samhällelig kunskapsutveckling

Som professor kom jag att engageras i olika forskningspolitiska organ som samhällsvetenskapliga forskningsrådet, regeringens forskningsberedning, kanslersämbetets planeringsberedning för samhällsvetenskap och sociala frågor, styrelsen för centrum för arbetslivsforskning, kanslersämbetets utredningar om särskilda ämnen som internationella relationer och socialantropologi, ett OECD-organ rörande samhällsvetenskaplig forskningspolitik, etc.

Dessa verksamheter stimulerade till en kunskaps sociologisk och vetenskaps sociologisk forskning. En del samhällsvetenskapliga institutioner vid Göteborgs universitet studerades med hänsyn till hur den vetenskapliga verksamheten förhöll sig till praktiska verksamheter och avnämare (*Samhällsvetare och praktiker* 1976). Det mynnade ut i allmänna tankar om teori och praktik i samhällsvetenskaplig kunskapsutveckling (*Samhällsvetenskap och praktik* 1980).

Demokrati och kunskapsutveckling har varit ett centralt tema i min vetenskaps- och kunskaps sociologiska forskning under 1970-talet (*Samhällsvetenskap och praktik* 1980, kap 4, *Division of Labour, Class Stratification and Cognitive Development* 1980). Vetenskaplig forskning är invävd i praktiska intressen, professioner och avnämargrupper och det finns hela tiden risker att kunskapsutvecklingen snävas in av olika elitgruppers intressen; professionalisering utgör en risk som t ex kan leda till omyndiggörande av klientgrupper. Man behöver diskutera hur samhällsvetenskaperna skulle kunna organiseras för att få en möjligast bred och folklig orientering. Vi var flera sociologer som i ett symposium diskuterade aktionsforskning; sådan forskning ger möjligheter till folklig breddning av kunskapsutvecklingen men riskerar ibland att begränsas av ganska partikularistiska intressen (*Handlingsorienterad forskning på olika nivåer* 1982).

Samerna och multietnisk politik

Mina studier av samerna i det svenska samhället belyste den historiska koloniala bakgrunden till strukturen av underordning och diskriminering och aktualiserade frågan om ett statligt erkännande av den samiska ursprungsbefolkningen och dess minoritetsställning (*Samerna i det svenska samhället* 1967).

Mina studier av samer i Sverige och inuiter på Grönland mot bakgrund av nordisk kolonialism har berört frågan om möjligheterna av multikulturell etnisk politik (*Den samiska minoriteten i Sverige* 1974, *Grönländsk samhällsförändring* 1983). Det finns i delar en motsättning mellan en politik främjande särart och

multikulturalism och en politik främjande jämlikhet; moderniseringen lägger hinder i vägen för bevarande av små minoriteters säsamhällen (*Är minoriteter möjliga i ett modernt samhälle* 1969).

Den danska politiken på Grönland efter 1950 innebar att Grönland gjordes till ett danskt län, att förhållandena på Grönland skulle utvecklas i riktning mot dansk standard och att på så sätt jämlikhet skulle skapas mellan inuitiska grönländare och danskar. Denna modernisering ledde till ökad dansk närvaro och inflytande på Grönland demografiskt, politiskt och kulturellt och ett hot uppstod mot grönländsk kultur och särart; grönländarna krävde och fick självstyrelse och stöd för inuitisk kultur.

Vi har under senare år fått en stark opinion för multietnisk politik med avseende på invandrargrupper; emellertid ställer sådan politik krav på väldiga resurser och riskerna är att det blir en klyfta mellan uppsatta multikulturella mål om etnisk särart och realiserade villkor för att skapa och bevara etnisk särart (*Social Theory and Evaluative Reasoning* 1995, avsnitt 6.4).

Mot en kritisk sociologi

Jag har under senare årtionden i flera uppsatser analyserat 'kritisk teori' i samhällsvetenskapen i anslutning till en analys av den engelska filosofen Brian Fay (1987). I en uppsats kritiseras 'fundamentalistisk' samhällskritik, vare sig den är socialistisk eller nyliberal, för att vara alltför förutsättande och förordas en mera 'pragmatisk' och mindre förutsättande samhällskritik (*Om kritisk samhällsvetenskap* 1989). I en annan uppsats argumenteras för en mera självreflekterande sociologi som mera försiktigt inför förutsättande antaganden (*Moderniseringens gränser och samhällsvetenskapens självreflektion* 1992). Jag tar här upp tanken att vi behöver söka oss bortom historicistisk relativism och positivismens universella modeller och teorier.

Nödändigheten av att orientera sociologin och dess teorier mot en större medvetenhet om den historiska kontextens betydelse för generaliseringar och värderingar har framhävts i flera arbeten (*Samhällelig omvandling och vardaglig förändring* 1985, *Maktanalysers kontextuella och ideologiska förankring* 1987, *Från social förändring och utvecklingsteologi till historisk sociologi och postmodernism* 1987).

Mina allmänna kunskapskritiska idéer har jag sökt tillämpa på den akademiska svenska sociologiens utveckling under efterkrigstiden i flera arbeten (*Tre problematiserande teman rörande dagens svenska sociologi* 1987, *Sociology and Society in Sweden* 1989, *Personliga funderingar kring den svenska sociologins utveckling under efterkrigstiden* 1990 samt *Contemporary Swedish Sociology* 1994). Denna analys av sociologin i Sverige kan ses som ett försök till kollektiv självreflektion

och en belysning av på vilket sätt svenska sociologer varit barn av sin tid. Denna uppsats är en självbiografisk illustration till denna kollektiva självreflektion.

Mitt långvariga intresse för förhållandet samhällsvetenskaplig forskning, samhällsliga förändringar och värderingar ledde till att jag sent omsider sökte sammanfatta mina tankar på området. Det blev ett slags metavetenskapligt testamente som berörts tidigare (*Social Theory and Evaluative Reasoning. A Metatheoretical Testament* 1995).

Detta arbete analyserar debatten mellan liberala filosofer och gemensamhets-teoretiker ("communitarianister") med namn som John Rawls, Will Kymlicka, Jürgen Habermas, Alasdair MacIntyre, Michael Walzer, och Michael Sandel (a a, kap 6). Debatten anknyter till en klassisk sociologisk kontrovers om individ, gemenskap och samhälle.

Den ökade individualismen i det moderna samhället är ett viktigt tema; den ökade välfärden och politiskt-rättsliga jämlikheten har förstärkt denna individualism (*Individ och kollektiv i ideologi, socialisation och vardag* 1988). Samtidigt har vissa former av kollektiv sammanhållning och gemenskap bevarats och behållit sin betydelse i människornas liv, t ex banden mellan föräldrar och barn (*Familjen mellan individ och storskalighet* 1989).

Mitt metateoretiska testamente intar en förmedlande ställning mellan "liberala filosofer" och "gemensamhetsteoretiker"; "Kommunitaristerna" har rätt i att människan och hennes värderingar är socialt skapade men samtidigt är den politiskt-liberala strävan att slå vakt om individens autonomi och statens neutralitet iförhållande till frågor om det goda livet legitim.

En liberal pluralistisk linje intar en förstående och tolerant syn på förekomsten av skilda synsätt på det goda livet; en syn som ligger bortom essentialism och relativism (a a, kap 7). Denna syn är framträdande i min uppsats *Agnostiska tankar om döende och död* (1996). Uppfattningen om döende och död är beroende av filosofiska och kosmologiska ståndpunkter om vilka vi inte kan ena oss. Jag uttrycker en agnostisk syn som bör ges lika erkännande som olika religiösa trosformer. Det bör skapas institutionella arrangemang kring döende och död som passar denna syn med tyngdpunkten på vardagens sociala och humana krav. Jag ifrågasätter här en del inslag i de medicinska professionernas kontroll av döendet och i religionens dominans över sättet att markera övergången från levande till död.

Några avslutande synpunkter

Under 1940- och 50-talet påverkades jag mycket av rådande antifascistiska, demokratiska och förnufts- och utvecklingsoptimistiska idéer. Det fanns en dominerande positivistisk syn som framhävde vetenskapens neutralitet och dess automa-

tiska främjande av samhällsutveckling och modernisering. Mina metavetenskapliga föreställningar präglades från början av motsägelser genom att jag samtidigt påverkades av tänkare som ifrågasatte positivismens antaganden, som Karl Mannheims kunskapsociologi, och mitt engagemang för historia gjorde mig skeptisk till en del positivistiska ahistoriska generaliseringar.

Det fanns i den yngre svenska sociologin en kritisk inriktning i det att den utgick från demokratiska, egalitära och rättvisorienterade ideal och sedan empiriskt studerade hur den sociala verkligheten förhöll sig till dessa ideal. Det gällde studier av klasser, etniska grupper, kvinnor och män, boende, arbetsliv, etc.

Mina konkreta studier visade på en del orealistiska föreställningar; föreställningen att den lokala gemenskapen var en förutsättning för demokratin stämde inte med verkligheten i storstaden och arbetslivets verklighet avvek mycket från ideal om mänskliga relationer, och demokratisk arbetsledning och facklig ledning.

Trots att sociologer var beroende av sysselsättning utanför den akademiska världen utvecklade de kritiska tankar om vad empiriska studier i form av surveyforskning kunde bidra med i planering och politik.

Våra bidrag till frågan om jämställdhet mellan könen innebar en fördjupning av frågan som fick betydelse för debatt och politik. Den innebar en plädering för lika behandling men också för ett erkännande av särart och nödvändigheten att ge den mänskliga reproduktionen ett större samhälleligt värde. "Kvinnofrågan" var en fråga för båda könen, en central samhällsfråga.

Under 1960- och 70-talet påverkades jag mycket av den vänsterradikalisering som ägde rum. Klass och maktfrågan kom i centrum. Den forskningspolitiska frågan om hur sociologisk forskning bättre skulle kunna främja folkliga strävanden kom upp. Klassanalyser sökte skissera möjliga reformer för att minska klassklyftor och främja en reell dialog-demokrati. Forskningen på arbetslivets område tog fasta på målsättningarna om att främja välfärden och demokratin i arbetslivet. Våra teorier och tolkningar inom dessa områden angreps från den radikala vänstern för att inte vara tillräckligt omstörtande.

Min analys av etniska frågor rörande samer, inuiter och invandrargrupper har tagit fasta på ideal om jämlikhet och särart men analysen har samtidigt sökt visa på vissa motsättningen mellan dessa ideal och de strukturella och resursmässiga begränsningarna för att realisera dessa värden.

Min forskning om samhällelig kunskapsutveckling har fört mig bort från positivismens kunskapsyn och betonat de historiska och sociala förhållandenas och värderingarnas betydelse för den humanvetenskapliga kunskapsutvecklingen. Samhällsvetenskapliga begrepp och teorier måste förstås och klargöras utifrån sin sociala kontext; det sociologin studerar är socialt och historiskt situerat.

Mitt metateoretiska tänkande har rört sig mot en slags pragmatisk kritisk teori.

Jag har ställt mig skeptisk till ideologisk samhällskritik som utgått från alltför förutsättande antaganden vare sig i form av nyliberalism eller socialism. Våra teoretiska antaganden om sammanhang och värden måste vara mer försiktiga och prövande

Jag har kommit att mera erkänna vissa politiskt-liberala principer om pluralism och tolerans. I frågor om det goda livet och den goda döden måste vi inse att alla inte kan vara överens och att politiken bör syfta till att bredda utrymme för skilda livsformer.

Under 1990-talet har globaliseringens och de supranationella marknadskrafternas ökade betydelse, den internationella ekonomiska krisen med skrämmande arbetslöshet och den svenska ekonomins relativa försvagning försämrat möjligheterna att realisera många av de värden som legat till grund för min forskning; främjande av bred välbefinningsutveckling, minskning av klassklyftor, främjande av välfärd och demokrati i arbetslivet, vitalisering av demokratin, ökad jämställdhet och frihet för män och kvinnor, främjande av multietnisk kultur, etc. Jag känner litet av den resignation och osäkerhet som historikern Eric Hobsbawm ger uttryck för i sitt stora arbete om vårt sekel där vi färdats från katastrofernas tid (1914–1945) över guldåldern (1945–1975) till nuvarande krisernas tid (*The Age of Extremes* 1994). En kritiska sociologi får andra förutsättningar på gott och ont i krisernas tidsålder.

I denna osäkerhetens och tvivlets tid behöver vi söka oss nya kunskapsvägar: Ulrich Beck har skisserat en sådan sociologi för det osäkra och mångtydiga "risk-samhället" med sin "reflexiva modernisering" (1996). Vi måste finna och uppfinna nya politiska former som bättre än tidiga mönster kan tackla de nya kriserna och konflikterna, den pågående globala förstörelsen av miljö- och naturresurser, de globala marknadskrafternas konsekvenser i exploatering och orättvisor, de etniska konflikterna, våldet, förtrycket, etc.

En sådan kreativ kulturell och politisk omvandling förutsätter en omorientering av människor mot en etisk förståelse som överskrider dagens rådande bekväma egenintressen och avskärmande ideologier och trossystem (Peter Singer 1997). En etisk förståelse innebär att människor kan se och förstå även andra grupper och varelsers situation och behov och mobiliseras för altruistiska strävanden i riktning mot gränsöverskridande social rättvisa, frihet och gemenskap och ekologisk balans och "hållbar" utveckling. ■

Referenser

Författarens arbeten som refereras till i texten är nedan kronologiskt ordnade. Referenserna får sökas efter årtal inom parentes i texten och titelinnehåll. Jag har ej tagit med den omfattande litteratur som mina arbeten befinner sig i dialog med. Referenser till denna litteratur finns för det mesta i mina åberopade arbeten framförallt i mitt metateor etiska testamente (1995). Jag har här endast tagit med ett litet antal referenser till andra författare, som mera påfallande berör mina tankar. Dessa arbeten får sökas efter författarnamn och årtal satt inom parentes i texten.

Författarens arbeten:

Trivsel i Söderort. Sociologisk undersökning av Hägerstensåsen och Hökrossen. Stockholm, 1951. Monografi utgiven av Stockholms kommunalförvaltning. (Dokt. avh.).

"Stadssociologi", "Lokal samhällsplanering" och "Behovsbegreppet i social planering" i *Sociologi* (Red. av G. Boalt m fl). Stockholm: Forum, 1951.

"Some Aspects of Quantitative Verification in Sociology", Festskrift tillägnad Einar Tegen den 4/6 1951. *Theoria*, årg. 17.

"Gemensamhetsanordning" och "Oförentliga institutioner" i *Generalplan för Stockholm. Utarbetad av Stockholms stads stadsplanekontor*, 1952.

Tjänstemännen, näringslivet och samhället. En attitydundersökning. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och samhälle (SNS), 1954.

Information på arbetsplatsen. Stockholm: SNS, 1956.

Interju och enkätteknik. Stockholm: Natur och Kultur, 1957.

"Causal Explanation in Sociological Research", *Acta Sociologica*, 2(3), 1957

"Inledning" och "Förhållanden på arbetsplatsen" (Industri och arbetsorganisation, Industriell struktur), *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning.* Red E Dahlström. Stockholm: Norstedt, 1a uppl 1958. 4e omarbetade uppl. 1969.

"Allmänt om sju undersökningar", "Analys av sju vevmaterial och (tillsammans med J. Israel) "Experiment inom sociologin", *Sociologiska metoder.* Red. G. Karlsson. Stockholm: P. A Norstedt & söner, 1961.

"Inledning", kap 1 "Analys av könsrolldebatten" och kap 6 "Familjen och gifta kvinnors förvärsarbete" i *Kvinnors liv och arbete.* Studieförbundet näringsliv och samhälle. 1962.

"Normer, avvikelse och social kontroll", *Sociala avvikelser och social kontroll.* Red. J. Israel. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1964.

Företagsdemokrati, forskning och ideologi. *Fackför eningsrörelsen.* 45 (23) 1965.

Teknisk förändring och arbetsanpassning. (Tillsammans med B. Gardell, J. Hallin, B. Rundblad, B. W. Ingårdh). Utgiven tillsammans med LO. Stockholm: Prisma, 1966.

"Samerna i det svenska samhället", *Sociologisk forskning.* 4 (2), 1967.

"Sociologin och samhället", *Häften för kritiska studier.*

1 (3), 1968.

"Sociology and Society. Some preliminary comments for a discussion on basic social science policy", *Acta Sociologica.* 12 (2), 1969.

"Är etniska minoriteter möjliga i ett modernt samhälle?" *Sociologisk forskning* 6 (2), 1969.

Fördjupad företagsdemokrati. Forskningslinjer och handlingsalterativ. Stockholm: Prisma, 1969.

"Samhällskritik på avvägar", *Dagens Nyheter* 13/11 1969.

"Arbetarna och människovärdet", *Dagens Nyheter* 30/12 1969.

Klasser och samhällen. Teorier om social skiktning och social integration. Stockholm: Prisma 1971.

"Visst finns det klasskamp, Her man Schmid" (Inlägg med anledning av H Schmidts anmälan av klasser och samhällen i DN 11/12 1971). *Dagens Nyheter* 18/12 1971.

LKAB och demokratin. Rapport om en strejk och ett forskningsprojekt (tillsammans K Eriksson, B. Gardell, O. Hammarström och R. Hammarström). Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1971.

"Produktion och jämlikhet", *Värde, välfärd och jämlikhet. En granskning av vår fördelningen i Sverige.* Red. G. Nordenstam m. fl. Lund: Studentlitteratur, 1972.

"Den samiska minoriteten i Sverige", *Samerna - ett folk i fyra länder.* Red. L. Svonni. Lund: Prisma 1974.

Samhällsvetare och praktiker. Funderingar och arbetsmaterial kring samhällsvetenskaplig kunskapsutveckling. Forskningsrapport nr 38, Sociologiska institutionen vid Göteborgs universitet 1976.

"Efficiency, Satisfaction and Democracy in Work. Conditions of Industrial Relations in Post-War Sweden", *Acta Sociologica.* 13 (1), 1977.

"Välfärd och arbete", *Arbete, samhällsekonomi och välfärdsutveckling.* Stockholm: Riksbankens Jubileumsfond 1977:1.

"The Role of Social Science in Working Life Policy - The Case of Postwar Policy", *Sociology of Work in the Nordic Countries.* The Scandinavia Sociological Association, 1978.

Samhällsvetenskap och praktik. Studier i samhällsvetenskaplig kunskapsutveckling. Stockholm: Liber förlag, 1980.

"Division of Labour, Class Stratification and Cognitive Development", *Acta Sociologica*, 23 (2-3), 1980.

"Det patriarkala arvet" (tills med Rita Liljeström). *Sociologisk forskning*, 18 (2), 1981.

Arbetarkvinnor i hem, arbets- och samhällsliv. (tills med Rita Liljeström). Stockholm: Tiden 1981.

"Handlingsorienterad forskning på olika nivåer", *Sociologisk forskning*, 19 (2-3), 1982.

Bestämmande i arbetet. Några idekritiska funderingar kring arbetslivets demokratisering. Forskningsrapport nr 76 från Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. Duplic. 1983.

Grönländsk samhällsförändring. En studie i nordisk kolonialism och dess överkridande. Forskningsrapport nr 76 från Sociologiska institutionen. Göteborgs universitet. 1983.

"Samhällelig omvandling och var daglig förändring", *Sociologisk Forskning*, 22 (2-3), 1985.

"Teorier om de socialistiska samhällenas strukturer" (Anmälan av F. Feher, A. Heller & Markus, "Dictatorship over needs", A. Nove, "The economics of feasible socialism", Ch. Gerner, "The Soviet Union and Central Europe in post-war era"). *Sociologisk Forskning*, 22 (4), 1985.

"Maktanalysens kontextuella och ideologiska förankring", *Maktbegreppet*. Red. O. Petersson. Stockholm: Carlssons, 1987.

"Ever yday-Life Theories and their Historical and Ideological Contexts", Red. U. Himmelstrand *The Multiparadigmatic Trend in Sociology*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1987.

"Från social förändring och utveckling till historisk sociologi och post-modernism", *Sociologisk forskning*, 24 (1), 1987.

"Tre problematiserande teman rörande dagens svenska sociologi", Fridjonsdottir K. (red), *Om svensk sociologi i Stockholm*: Carlssons, 1987.

"Kultur, ideologi och vetenskap" och "Individ och kollektiv i ideologi, socialisation och var dag", Red. U. Himmelstrand & G. Svensson, *Sverige – var dag och struktur*. Stockholm: Norstedts, 1988.

Arbetets makt för hållanden. Forskning och politik rörande arbetslivets demokrati och välfärd. Maktutredningen. Stockholm 1989.

"Om kritisk samhällsvetenskap", *Festskrift till Lars Herlitz: Samhällsvetenskap, ekonomi och historia*. Göteborg: Daidalos, 1989.

"Theories and ideologies of family functions, gender relations and human reproduction", Boh K. et al. (red), *Changing Patterns of European Family Life. A Comparative Analysis of 14 European Countries*. London & New York: Routledge 1989.

Familjen mellan individ och storskalighet. Sociologiska institutionen. Göteborgs universitet. Stencil, 1989. *Sociology and Society in Sweden. Notes on Swedish Sociology during the First Post-War Decades*. Forskningsrapport nr 100, Sociologiska institutionen, Göteborgs Universitet 1989.

"Personliga funderingar kring den svenska sociologins utveckling under efterkrigstiden", Fridjonsdottir, K. (red) *Svenska samhällsvetenskaper*. Stockholm: Carlssons, 1990.

"Moderniseringens gränser – Samhällsvetenskapens självreflektion", Red. M. Ber tilsson och A. Molander,

Handling, norm och rationalitet. Ariadne förlag, Daidalos, 1992.

"Debatten om kön och familj under svensk efterkrigstid", *Kvinnors och mäns liv och arbete*, Stockholm: Studieförbundet näringsliv och samhälle, 1992. *Contemporary Swedish Sociology. A Personal View*. Forskningsrapport nr 113. Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. 1994. Förkortad version publicerad i *Acta Sociologica* 37 (1), 1994.

Social Theory and Evaluative Reasoning – A Methatheoretical Testament. Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. Forskningsrapport nr 115, 1995. "Agnostiska tankar om döende och död", *Sociologisk forskning* 33 (4), 1996.

Andra författares arbeten:

Barry, Brian 1956. *Political Argument*. London: Routledge Kegan Paul.

Beck, Ulrich 1996. *Att uppfinna det politiska. Bidrag till en teori om reflexiv modernisering*. Göteborg: Daidalos.

Erikson, Robert 1993. "Descriptions of Inequality: The Swedish Approach to Welfare Research", Nussbaum M. & Sen A: (red), *Quality of Life*. Clarendon Press. Fay, Brian 1987. *Critical Social Science – Liberation and its Limits*. Cambridge: Polity Press.

Giddens, Anthony 1994. *Beyond Left and Right – Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.

Hammarström, Olle m fl. 1976. *Företag som tagits över av de anställda*. Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet; Forskningsrapport.

Hobsbawm, Eric 1994. *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*. Michel Joseph, London.

Liljeström Rita & Kollind Anna-Karin 1990, *Kärleksliv och föräldraskap*. Stockholm: Carlsson
Johansson Sten 1970. *Om levnadsnivåundersökningen*. Stockholm: Allmänna förlaget.

Lewin, Leif 1970. *Folket och eliterna*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Martin, Hans-Peter & Schuman, Harald 1997. *Globaliseringsfällan. Angräppet på demokrati och välfärd*. Symposium.

Rothstein, Bo (red) 1995. *Demokrati som dialog*. Demokratirådets rapport, SNS.

Singer, Peter 1993. *Hur skall vi leva? Etik i egennyttans tid*. Natur och kultur.

ABSTRACT

Sociology and Social Values. An Autobiographical Illustration.

EDMUND DAHLSTRÖM

This paper gives a self-biographical illustration of how prevailing ideas and social structures have influenced the directions, presumptions and interpretations of the author's research and research-results during the post-war period with its radical social changes. The science-, planning- and development-optimistic ideas of the late 1940's and 1950's made the author inclined towards a positivistic kind of sociology. The radical critical ideas of the 1960's and 1970's influenced the author towards a socialistic optimistic type of sociology focusing on welfare reforms, equality and democracy. The crisis period of the 1980s and 1990s made the author sceptical towards "fundamentalistic" sociology, characterized by too many pre-sumptions and evaluations. The age of uncertainty requires the invention of a more careful and sensitive critical sociology and new forms of politics beyond the Left and Right that can cope with today's social problems concerning environmental destruction, global market-processes and global economic crises, ethnic and gender conflicts and the crises of the national welfare state.

Staten: sociologiska perspektiv

APOSTOLIS PAP AKOSTAS

Inledning¹

I ett kort avsnitt med titeln "Staten i svensk sociologi" i en uppsats publicerad i Ulf Himmelstrands och Göran Svenssons antologi, skriver Gunnar Olofsson att "en stor del av den faktiskt utövade sociologin har analyserat effekterna och konsekvenserna av statens och de offentliga organens ingripande i de sociala förhållandena" (Olofsson 1988:591). Det har enligt Olofsson gällt allt från skolpolitikens betydelse för skolans sociala sammansättning och elevernas skolresultat, till fängelsernas roll som straff- och anpassningsorgan etc. Sociologins koppling till staten var även starkare eftersom många sociologiska arbeten har utkommit som offentliga utredningar. "Sveriges sociologiska historia är dess utredningars" heter det i ett ofta förekommande citat från början av 70-talet (Therborn 1973:26).

Den starka kopplingen till staten och den sociala ingenjörskonsten ställde sociologerna med ryggen mot staten och blicken mot samhället. Det var reformernas och ingripandenas objekt som skulle studeras och problematiseras. Avhandlingstitlar som *Aspirationer, möjligheter och skattemoral, en rättsociologisk undersökning av deklareranter* (Vogel 1970) eller *Arbetsförmedlingarnas latenta kunder: en sociologisk studie av personer som ej utnyttjat ett samhällsorgans tjänster* (Thorslund 1975) är goda representanter för denna typ av sociologi. En underliggande premis i denna forskning var en rationalistisk syn på staten i bemärkelsen att om man identifierade sociala problem i samhället och definierade eller omformulerade dem som "reformobjekt"² så var det inte problematiskt att bygga statliga myndigheter som skulle åtgärda dem.

Reformernas instrument, de statliga myndigheterna, sågs inte som intressanta

APOSTOLIS PAP AKOSTAS

disputerade 1995 med en avhandling om arbetar rörelsens sociala och historiska förutsättningar i Sverige och Gr ekland. Han arbetar som forskare vid Stockholms centrum för forskning om offentlig sektor (SCORE), där han (tillsammans med Göran Ahrne) bedriver jämförande forskning om statens organisatoriska möjligheter och begränsningar samt om nya frivilliga organisationer i Sverige.

forskningsämnen, i alla fall inte för blivande sociologidoktorer. Mellan 1951 och 1986 författades till exempel 238 avhandlingar i sociologi.³ Endast två avhandlingar har ordet ”stat” i titeln. Av ett par titlar till kan man förstå att avhandlingarna handlar om statliga myndigheter. Klassiska ord som förknippas med sociologisk forskning om staten som till exempel byråkrati, hierarki, tröghet eller makt saknas helt och hållet i titlarna. Det förefaller mig vara så att den förhållandevis starka tron på den rationella planeringens obegränsade möjligheter och en förväntan att myndigheter handlar på ett rimligt sätt – värderingar som tycks ha genomlyrat svensk sociologi (jfr Allardt et al 1987:49) – bidrog till att de svenska sociologernas uppmärksamhet riktades bort ifrån staten. Även sociologins interna organisering med betoning på undervisning i kvantitativa empiriska metoder – ett arv från tiden för sociologins etablering som akademisk disciplin – torde, med få undantag, ha förhindrat blivande doktorer att studera andra sociala fenomen än de som kan bli föremål för kvantitativa operationaliseringar.

Statens intellektuella marginalisering är långtifrån unik för den svenska sociologin. I ett standardverk om staten skrev Gianfranco Poggi för nästan tjugo år sedan (1978) att staten historiskt har intagit en perifer plats i sociologins domäner. Han menar att sociologin har växt fram i miljöer där en distinktion mellan den politiska och den sociala sfären tagits som given. Genom att välja den sociala sfären som sitt objekt ignorerade sociologin den politiska. I andra samhällen, där en sådan distinktion inte existerade, definierade sociologerna sin mission genom utforskandet av de mest motbjudande aspekter av det sociala livet som ofta var gömda. Sociologernas intresse riktades snarare mot latenta än mot manifesta krafter och processer, mot informella snarare än planerade aktiviteter, mot ”naturliga” istället för ”planerade” institutioner. En så synlig och formell institution som staten saknade intresse i detta perspektiv. Vidare menar han att sociologin har, i sina försök att bli accepterad som vetenskaplig disciplin, fått strida mot discipliner som politisk filosofi, författningsjuridik och statsvetenskap. När institutionella gränser mellan disciplinerna definierades, hamnade staten som har varit så central i de gamla och redan etablerade disciplinerna på andra sidan gränsen. Sedan ungefär 1970 har emellertid ett flertal arbeten skrivna eller redigerade av sociologer fått en klaskerklång i den internationella samhällsvetenskapliga litteraturen om staten (t ex Bendix 1964, 1968; De Swaan 1988; Evans, Rueschemeyer & Skocpol 1986; Giddens 1985; Mann 1988, 1993; Poggi 1978, 1990; Tilly 1974, 1990) och studier av formella organisationer intar en alltmer central plats i sociologin.

För den svenska sociologins vidkommande ändrades de inomdisciplinära förutsättningarna genom 60-talskritiken av det kvantitativa projektet⁴ och den teoretiska debatten om staten under 70-talet. Samtidigt blev reella insikter beträffande statens begränsningar alltmer uppenbara och kombinerades med missnöjesytt-

ringar i den allmänna debatten. År 1984 stod dessutom inför dörren och George Orwells profetior om ett övervakat förmyndarsamhälle intensifierade och färgade människornas uppfattningar om byråkratin. Detta är bakgrunden till att själva statsapparaten kom, från ungefär början av 80-talet, att bli föremål för sociologiska analyser. Det var dock inte ett kollektivt forskningsprojekt med syfte att förstå den svenska staten som resulterade i ett antal delstudier, utan snarast spontana individuella prestationer av respektive forskare. De nya arbetena (producerade under 80- och 90-tal av den tredje generationen i svensk sociologi och speciellt några av dess yngre medlemmar) är teoretiskt sofistikerade. Staten, och framförallt delar av den, beskrivs utifrån olika teoretiska utgångspunkter eller utifrån olika kombinationer av teoretiska traditioner samtidigt som analyserna ofta bygger på omfattande empiriska studier. De ger nyanserade bilder av en mångfacetterad stat samtidigt som det hos ett flertal finns förslag till, eller antydningar om, sociala reformer.

Det finns ändå någonting problematiskt med studierna som inte kan belastas dem som utförde dem: studierna kom igång för sent. Den sociologiska trögrörligheten hade lämnat öppet utrymme för konservativa krafter att definiera statens problem med en annan terminologi. Istället för en konstruktiv debatt om statens problem, kom debatten att handla om (välfärds)statens existensberättigande i allmänhet. Diskursens fält hade förflyttats till höger och sofistikerade och i konstruktiv anda kritiker av staten blev tvungna att försvara saker som de egentligen inte ville försvara.

I denna artikel kommer jag att presentera några av den svenska sociologins bidrag till förståelsen av den svenska staten. Det rör sig om avhandlingar och böcker som är skrivna efter 1980 och som är produkter av vad man skulle kunna kalla den nya svenska sociologin. Svensk sociologi är emellertid mer än den institutionellt avgränsade akademiska sociologin. Historia, ekonomisk historia, statsvetenskap, företagsekonomi och socialantropologi använder sig numera av frågeställningar, metoder och teorier som i många fall härstammar ur sociologiska traditioner. Dessa kommer inte att tas upp här. Å andra sidan är det värt att notera att även den nya svenska akademiska sociologin närmat sig de ovanstående disciplinerna och flera av de arbeten som presenteras här är exempel på detta.

Jag har valt att presentera de studier som har haft statsapparaten eller delar av den som det huvudsakliga analysobjektet. Genom denna avgränsning exkluderas en rad arbeten där staten figurerar som en av många bakgrundsvariabler i studier av diverse sociala företeelser. Det skulle kräva en studie av andra dimensioner än den här för att rymma även dessa arbeten; praktiskt taget skulle detta innebära att vi tvingades inkludera merparten av den svenska sociologin.⁵ En annan typ av forskning som endast berörs delvis är den omfattande jämförande forskningen om välfärdsstatens omfördelningsaspekter.⁶ Med hjälp av en mild form av intellektu-

ellt tvång har jag valt att presentera studierna genom att placera dem i en turordning där specifika studier av enskilda myndigheter får vika för mer allmänna sådana om statsapparaten i sin helhet.

Som jag nämnde tidigare är studierna produkter av nyare svensk sociologi. Detta skall emellertid inte tolkas som att det rör sig om ett slags skolbildning med en gemensam teoretisk referensram eller ett gemensamt empiriskt område som belyses utifrån olika teoretiska infallsvinklar. Det som förenar studierna är också det som skiljer dem åt och det är snarast fråga om en teoretisk, metodologisk och empirisk pluralism som, i nuvarande kunskapsläge, inte tillåter systematisering av de väsentliga forskningsresultaten. I min presentation av studierna är det framförallt den teoretiska pluralismen som lyser igenom och tonvikten ligger snarast på mångfalden i sätten att beskriva och analysera staten.⁷ I slutet av artikeln återkommer jag till detta och berör kortfattat två delvis motstridiga substantiella processer, en av förändring och en av kontinuitet, som förefaller mig vara studiernas gemensamma nämnare.

Staten som en serie funktioner

Bengt Furåkers arbete *Stat och offentlig sektor* (1987) befinner sig teoretiskt i skärningspunkten mellan den gamla och den nya sociologin och är ett slags förbindelse-länk dem emellan. Från den gamla sociologin lånar Furåker tanken om teoriernas empiriska prövbarhet via användning av hårddata och en försiktigt avvägd optimism beträffande möjligheten att genomföra sociala reformer via statsmakten. Från den nya sociologin lånar han den radikala teoretiska debatten kring statsapparatsens roll i samhället.

Stat och offentlig sektor är ett försök att få en samlad bild av statens sociala bokslut under efterkrigstiden mot bakgrund av en allmän diskussion av statens roll i det kapitalistiska samhället. Studien kan inte betraktas som en självständig teoretisk ansats utan är snarast debattinlägg som ställer olika argument mot varandra och där argumentens sanningshalt avgörs på empiriska grunder. Debatten förs inom en historiematerialistisk referensram starkt influerad av strukturfunktionalistiska inslag.

Staten betraktas av Furåker som en serie funktioner. Den första funktionen är intimt förbunden med innehavet av våldsmonopolet och är samhällsbevarande. Statliga verksamheter som polis, domstolsväsende, fängelser och till en viss grad utbildningssystemet är kopplade till den samhällsbevarande funktionen. Den andra funktionen är kopplad till finanser och tar fasta på statens omfördelade aspekter. Staten betraktas i denna bemärkelse som ett centrum för institutionaliserad redistribution av resurser via olika typer av transfereringssystem, utnyttjandet av offentliga tjänster och lagstiftning. Den tredje funktionen har att göra med statens

roll som producent. Denna funktion inbegriper såväl kapitalistisk produktion i de statsägda bolagen och affärsverken som icke kapitalistisk behovs- och bruksvärdesorienterad produktion.

Furåker presenterar i en lång serie tabeller hur statens funktioner har omstrukturerats under senare decennier. Framställningen är alltför detaljerad för att kunna sammanfattas inom ramarna för denna uppsats. Tre grova linjer kan emellertid urskiljas i utvecklingen:

1. De repressiva inslagen i statens ordningsskapande roll framträder inte lika tydligt. Staten fungerar idag i högre grad än tidigare genom icke-repressiva insatser.

2. Statens omfördelande funktioner har tilltagit men haft en begränsad räckvidd, det handlar *huvudsakligen* om omfördelningar inom samma klasser, eller mellan olika perioder i samma persons liv.

3. Statens roll som behovs- och bruksvärdesproducent har tilltagit kraftigt.⁸

Furåker tolkar dessa förändringar i statens funktioner som en process av tilltagande församhälleligande,⁹ en process som måste stå i samklang med flera strukturella förutsättningar (produktivkrafternas utveckling, efterfrågan på tjänster som inte kan produceras via marknaden etc). Men samtidigt är processens riktning betingad av politiska processer. I dessa politiska processer är de sociala klassernas styrkeförhållanden av avgörande betydelse och framväxten av den offentliga tjänstesektorn måste delvis förklaras av arbetarklassens relativa styrka i Sverige. Församhälleligandeprocessen eller dess synonym statens utvidgning är med andra ord i mångt och mycket en återspeglning av styrkeförhållanden i samhället.

Staten som funktion och organisation

Göran Therborns *Borgarklass och byråkrati i Sverige* (1989) är ett arbete som utifrån nymarxistiska utgångspunkter använder sig av organisationsteoretiska angreppssätt i studier av den svenska statsapparaten. Therborns perspektiv är brett, och är ett bra exempel på fruktbarheten i att kombinera jämförande sociologi och historia, även om han försummar den första en aning. Det är uppkomsten av den borgerligt byråkratiska staten i sin helhet som studeras och för Sveriges del har detta tagit åtskilliga år, speciellt när man, som Therborn gör, beaktar det administrativa enandet, byråkratins uppkomst och statens omvandling till representativ demokrati.

För att bemästra den näst intill omöjliga tekniska uppgiften att överblicka en så komplicerad process under en lång tid använder sig Therborn av en organisatorisk funktionsdefinition av staten. Den organisationsteoretiska inspirationen hämtar Therborn från systemperspektivet – avklädd sina kausala feedbackmekanismer – där en organisation ses som en bestämd social process där input omvandlas till output.

Sett som organisation i denna bemärkelse är statsapparaten ett formellt avgränsat system av processer, strukturerat av specifika mekanismer som reglerar inflödena till, omvandlingar inom och utflödena ur organisationen. Dessa mekanismer kristalliseras i en specifik organisationsteknologi som dels kan härledas ur klassförhållandena i ett bestämt samhälle och dels betingas av ett antal temporaliteter (Therborn 1978:33-45; 1989:37-65).

Till detta system knyter Therborn konkreta statliga aktiviteter som till en början karakteriserades av "en unikt stark *social genomträngning*" utan klara distinktioner mellan den offentliga och den privata sfären. Genom ett flertal segdragna processer – av huvudsakligen fredlig karaktär som varade ungefär en kvarts årtusende – omvandlades denna statsapparat till ett flertal byråkratiska organisationer med relativt klara gränser gentemot det sociala livet, med en relativ självständighet gentemot regeringen, en statsapparat som tillämpade opersonliga formella regler såväl vid behandlingen av allmänhetens som vid behandling av personalens ärenden. Det är med andra ord framväxten av en regelstyrd "universalistisk" statsapparat som Therborn beskriver och i detta sammanhang är det olyckligt att han i sina analyser av den svenska statens framväxt är mer förvaltningshistoriker än sociolog. Han tycks vara mer intresserad av att datera förändringar, att fastställa när och i vilken turordning förändringarna ägde rum, än att analysera konsekvenserna av denna datering.¹⁰ Det förefaller mig till exempel vara så att i och med att Sverige enades och statsapparaten omvandlades till en byråkrati i weberiansk mening långt före masspolitikens framväxt, måste detta ha haft konsekvenser för statens vidare uppbyggnad i en riktning som kännetecknades av myndigheternas relativa självständighet gentemot regeringen och relativa immunitet mot det civila livets partikularistiska krav. Jag tror också att den svenska statsapparatus märkliga förmåga att omvandla politiska frågor till administrativa "reformobjekt" (kanske med sociologernas hjälp) har sina djupa rötter i samma historiska sekvens.

Staten som en konstellation av organisationer

Göran Ahrnes arbete *Byråkratin och statens inre gränser* (1989) bygger på den tradition som utvecklades av Nicos Poulantzas i mitten av 1970-talet. Statsapparaten ses som ett konglomerat av klass- eller fraktionsmotsättningar vilka genom många långdragna processer förstelnar och lagras på och vid varandra i svåröverskådliga konstellationer (jfr Ahrne 1989:48). Ahrne korsbefruktar teoretiskt klassteorin med organisationsteorin och speciellt en av dess varianter, contingency-teorin i en vid historicistisk tolkning.

Med den handlingsorienterade klassteorin i bagaget blåser han liv i den livlösa organisationsteorin och den stundtals reifierande byråkratidebatten och samtidigt sätter han klasshandlandet i sitt organisatoriska sammanhang. Byråkratisk krång-

lighet, de statliga organisationernas utformning eller den statliga apparatens penetrering av människornas vardagsliv hänförs inte till ett mystiskt väsen inneboende i den statliga apparaten utan till (klass)aktörerna som har varit med att utforma dem. Byråkratiska regler, statliga organisationers form och sociala gränser är institutionaliserade kompromisser mellan en rad aktörer som är relevanta i en konkret terräng. Terrängförhållandenas varierande beskaffenhet påverkar aktörernas handlingsmöjligheter, men den påverkar såväl de initierande aktörernas möjligheter att forma terrängen som möjligheterna att göra motstånd. Varken initiativtagarna eller motståndarna lyckas få sin vilja igenom.

Göran Ahrnes forskning ompspanner den moderna era i Sverige där arbetarrörelsen ofta har varit en initierande aktör i uppbyggandet av statliga organisationer. De fyra statliga myndigheterna som analyseras – arbetsförmedlingen, försäkringsskassan, bostadsförmedlingen och byggnadskontoret – är exempel på statliga organisationer som initierades av arbetarrörelsen och som i Sverige kom att penetrera flera sidor av många människors vardagsliv.

De nya organisationernas resultat var mycket varierande och det var snarast undantag än regel att de fungerade som de var avsedda. Detta skapade en del irritation över byråkratins krånglighet och även en dos av skepticism om lämpligheten i att organisera liknande aktiviteter i statens regi. I människornas kontakter med statliga myndigheter är det inte de partikularistiska intressen som ligger bakom utformningen av reglerna synliga. Istället uppenbarar sig ett regelverk iklätt ett neutralt myndighetsspråk vars logik inte är alltid uppenbar för människor som kommer i kontakt med myndigheter.

För att förstå organisationernas varierande framgång lyfter Ahrne fram organisationernas omgivning i form av en konstellation bestående av organiserade aktörer med olika viljor och olika möjligheter att styra de nya organisationernas form och regler. Han gör två typer av nedslag i organisationernas omgivning. Det ena är vid den historiska tidpunkten då organisationerna bildas och lyfter här fram hur mot-sättningar och olösta konflikter först byggs in i organisationer och sedan stelnar i form av regler, rutiner eller verksamheter. Det andra nedslaget följer organisationerna i historien för att här lyfta fram hur de institutionaliserade kompromisserna, de inbygga motsättningarna och de etablerade gränserna bevaras.

Det gamla som last

Rolf Å Gustafssons arbete *Traditionernas ok* (1987) är ett skolexempel på vad man kan kalla den historiska metoden inom sociologin där samhällsvetaren som konfronteras med den empiriska verkligheten använder sig av detaljerade framställningar för att analysera efterföljande händelser i syfte att fastställa om det finns "en känning" av ett mönster eller en process, eller om det hela är en serie av

tillfälligheter. Studien har ett mycket långt tidsperspektiv, den sträcker sig från 1600-talet till idag och läsaren har ibland svårigheter att följa alla stigar i historien som författaren pekar ut. Problemet uppstår eftersom studien framstår som teoretiskt underspecificerad, ty de teoretiska argumenten är utspridda i hela boken bland detaljerade beskrivningar och ibland är de presenterade utan tydliga referenser till aktuell samhällsvetenskaplig teoretisk debatt.¹¹ När man som läsare lyckas lyfta sig ur de snåriga stigarna och följa de stora vägarna uppenbarar sig ett spännande skådespel med flera fenomen som har intressanta teoretiska implikationer.

Gustafsson menar att den moderna medicinens praktik och teori till stora delar är betingad av 1600-talets vårdorganisation och att det moderna sjukhuset inte är en rationell organisation för att praktisera moderna vårdteorier (läs preventiv sjukvård) framburna av nutida vårdyrkeskategorier (1987:127). Han tar här fasta på en irrationalitet som finns i organisationerna i allmänhet: organisationer fryser historiska alternativ, överför dem i tid och ibland hindrar nyare, ”modernare” eller mer rationella alternativ att göra sig gällande i den historiska processen.

Gustafssons arbete tangerar två närliggande och inbördes beroende frågor inom organisationsteorin i synnerhet och samhällsvetenskap i allmänhet. Den första frågan är varför de existerande organisationerna under vissa betingelser har strukturellt företräde gentemot mer rationella eller mer ”moderna” historiska alternativ. Den andra frågan är hur det kommer sig att existerade organisationer öppnar möjligheter för utvecklingen av specifika utvecklingsförlopp och stänger det för andra. Existerande organisatoriska traditioner tycks fungera som filter, som i det långa loppet avgör vad som kommer till stånd respektive sorteras bort (jfr Gustafsson 1987:337).

Gustafsson pekar på två mekanismer som skapar förutsättningar för de gamla organisationernas strukturella företräde. Den ena är att ekonomiska medel styrs in på etablerade verksamhetsfält, vilket skulle innebära att etablerade organisationer har strukturella fördelar gentemot nykomlingar i den mån de kan ackumulera och mobilisera resurser.¹² En annan mekanism spåras i en kedja av låsta besluts-kontexter där fattade beslut utgör förutsättningar för de efterkommande. Till den sistnämnda mekanismen kan även utredningsväsendet kopplas eftersom utredningarnas problemställningar styrs av de redan etablerade organisatoriska traditionerna och således understöder konsolideringen av dessa.

Att omvandla människor till fall

När en medborgare, en klient, kommer i kontakt med en representant för en statlig byråkrati, en tjänsteman, är det inte som när två bekanta träffas på gatan. Klientrelationen har en dubbel karaktär, den är samtidigt en kontakt mellan två människor och en relation mellan en organisation och en individ där det organisato-

riska sammanhanget definierar relationens art. Det är just i detta organisatoriska sammanhang som Roine Johansson gör ett flertal teoretiska djupdykningar i sin avhandling *Vid byråkratins gränser* (Johansson 1992).

De tidigare refererade arbetena är i stort studier om byråkratins omgivning, och dess inverkan på byråkratiska processer. Roine Johanssons avhandling är en studie av problem som härrör huvudsakligen ur effektiviseringssträvanden inom byråkratiska organisationer, det är snarast problem med byråkratins väsen. Johanssons studie har kort historisk räckvidd, den är en synkron analys av två moderna byråkratier, arbetsförmedlingen och försäkringskassan. Å andra sidan är studien bred i bemärkelsen att den är en teorifylld, djup och med empiriska exempel illustrerad analys av klientrelationens organisatoriska kontext. Med Alfred Schutz fenomenologiska analyser av sociala relationer som utgångspunkt och med hjälp av organisationsteorin gör Johansson flera intellektuella resor av olika längd i statsbyråkratins kärna.

Johansson tar fasta på två problemkomplex i moderna byråkratier: specialiseringen – enskilda myndigheter sysslar med få sidor av medborgarnas personlighet – och individens omvandling till ett byråkratiskt fall – den enskilde individen avpersonifieras med hjälp av administrativa kategorier, man blir till exempel arbetsökande, bidragstagare, etc. Gräsrotsbyråkratens handlingsmöjligheter i dessa sammanhang står i fokus för analysen. Gräsrotsbyråkraten är strategiskt lokaliserad i organisationens utkant, mellan byråkratin och medborgarna. Denna lokalisering i närheten av den verklighet som är av intresse för organisationen skapar utrymme för en viss grad av handlingsfrihet gentemot organisationen. Sett utifrån organisationen är dessutom gräsrotsbyråkraten en nyckelhållare som filtrerar hur en medborgares ärende skall uppfattas av byråkratin. Detta innebär att gräsrotsbyråkraten har ett maktövertag gentemot medborgaren.

Denna handlingsfrihet och detta maktövertag är begränsade (eller kan begränsas) av den organisatoriska kontexten via en rad kontrollmekanismer alltifrån direkt övervakning till mer sofistikerade sådana som diskret kontroll av beslutsfattandets premisser.

Roine Johanssons avhandling är inriktad på statliga byråkratiers lägre skikt och möjligheterna att organisatoriskt kunna begränsa fenomen som godtycklighet eller maktövertag i administrationen av de mer abstrakta medborgarrättigheterna. Dess teoretiska värde ligger emellertid i utvecklingen av en begreppsapparat och metoder som öppnar möjligheterna att kunna studera andra yrkesgrupper som är lokaliserade i strategiska positioner. Jag syftar här å ena sidan på positioner längre upp i den statliga byråkratin och å andra sidan på positioner i dess kontaktytor med andra organisatoriska sektorer. Johanssons teoretiska referensram är en mycket bra utgångspunkt om den kan vändas uppåt och sedan åt sidorna.

Den statliga sjukförsäkringen

Iakttagna ur ett historiskt och jämförande perspektiv uppvisar de organisatoriska lösningarna på den sociala frågan i Sverige en egenhet. Det var relativt sent i den ekonomiska utvecklingen som lösningarna förstatligades och vägen dit var lång och gick först via frivilliga organisationer. Den ”organisationskultur”, karakteriserad av en blandning av folkligt tillmötesgående och en anstrykning av byråkratisk distans, som man stöter på i kontakter med tjänstemän i de moderna svenska välfärdsbyråkratierna förefaller mig ha sina rötter i liknande sammanflätningar mellan folkrörelser och formella byråkratier. Tyvärr har denna aspekt inte kommit fram i forskningen om den svenska staten och inte heller i jämförande analyser av statens utveckling.

Rafael Lindqvists avhandling *Från folkrörelse till välfärdsbyråkrati* (1991) är ett steg på vägen dit och han antyder sambandet på flera punkter. Lindqvists arbete är en historisk-sociologisk fallstudie med sjukförsäkringarnas organisering som forskningsobjekt. Han kombinerar en sk statscentrerad analys inspirerad av modern jämförande forskning – där statsapparaten organisatoriska färdigheter tas med som en oberoende självständig faktor när man analyserar historiska utfall – med ett aktörs- och maktresursperspektiv som brukar användas för att förklara välfärdsstatens framväxt – där aktörernas strategier och maktresurser beaktas.

Studien består av två delar som å ena sidan kan ses som illustrationer av de teoretiska argumenten och å andra sidan som en förvaltningshistoria. I den första beskriver han detaljerat hur sjukförsäkringen växte fram som folkrörelse i slutet av 1800-talet och hur den successivt växte in i den statliga apparaten. Som resultat av denna konsolidering av två skilda organisationsprinciper fick de nya organisationerna en hybridkaraktär; en förvaltningsform som bygger på formell byråkrati – kännetecknad av likformighet i regeltillämpningen, löneanställd personal och hierarkiskt tjänstemannastyre – kombinerad med folkrörelsetraditioner.

Lindqvist tangerar ett sociologiskt intressant fenomen, nämligen vad som händer när två organisationsformer med annorlunda logik stöter på varandra i den historiska processen. Ibland ser man att de stöter ut varandra som biljardbollar, ibland tränger den ena ut den andra, och ibland smälter de samman. Sjukförsäkringssystemet tycks, trots alla organisatoriska problem i senare tid, vara ett lyckat exempel på den sistnämnda varianten, vilket framgår av den andra delen i Lindqvists analys av det moderna sjukförsäkringssystemets byråkratisering, dess effektivitet och dess legitimitet, en analys som lyfter fram en rad förbigångna aspekter i den aktuella debatten.

Socialstaten och grannskapsenheten

Om man ställer sig framför ett flerlägenhetshus som är byggt efter andra världskriget och tar en titt på omgivningen ser man förmodligen inte en enda statlig myndighet (utom kanske ett kommunalt daghem och kanske en skola eller kommunens höghus som skymtar längre bort), men staten är där bredvid en närmare än man tror, inpräntad i arkitekturen. Det är på detta sätt man kortfattat kan beskriva hur avhandlingen *Välfärdsstat och byggande*, författad av Mats Franzén och Eva Sandstedt ([1981], 1993), betraktar effekter av successiva statliga åtgärder i planeringen av bostadsområden. Avhandlingen handlar om statens utvidgning i modern tid och om den bräckliga distinktionen mellan privat och offentlig sfär. Jag stannar i bostadsområdet ett tag till.

I anslutning till huset finns det en tvättstuga, en parkeringsplats och en föreningslokal. Lite längre bort en busshållplats och ännu längre bort ett affärscentrum. Om man nu skulle göra ett tankeexperiment i syfte att svara på enkla frågor som: varför är parkeringsplatsen närmare bostaden än busshållplatsen, eller varför finns det ett daghem och en föreningslokal här, varför är alla affärer stora och samlade i centrum, skulle ens tankar föras långt.

Förr eller senare skulle tankarna följa endera av två stigar. Den ena är *pengar* och den andra är *makt*. Stigarnas gång skulle bli en aning labyrintartad till en början. De skulle gå genom företag, kommuner, professionella grupper och frivilliga organisationer eller mellan dem. Ibland skulle stigarna till och med pendla fram och tillbaka mellan dem men i slutändan skulle stigarna komma till staten.

Det är ungefär denna resa som Mats Franzén och Eva Sandstedt gör i sin avhandling skriven i början av 80-talet och nypublicerad tolv år senare (1993), ett mycket ovanligt öde för en avhandling i sociologi. De gör emellertid resan i omvänd riktning och med hjälp av Jürgen Habermas arbete om den borgerliga offentligheten.

Franzén och Sandstedt beskriver och analyserar en sida av samhällets förstatligande, det att staten åtar sig uppgifter som tidigare sköttes privat. Samhällets förstatligande och dess motsats församhälleligande av staten (det att den privata sfärens institutioner, intresseorganisationer företag etc penetrerar staten och statliga uppgifter sköts privat) är en dubbel process varvid tidigare klara gränser mellan den offentliga och den privata sfären suddas ut och en hybridsfär kallad socialsfär uppstår.

Franzén och Sandstedt beskriver mekanismerna med vars hjälp makrosociala förhållanden inpräntas i grannskapsenhetens fysiska utformning. Staten intar en central plats i denna förmedling via å ena sidan lagstiftning och å andra sidan villkorliga resursfördelningar. Förmedlingen följer emellertid inte raka spår och ändrar karaktär när den passerar igenom socialsfären. Franzén och Sandstedt använder

inte samma terminologi som jag, men det förefaller mig som om deras studie är ett exempel på hur goda intentioner kan få icke-avsedda konsekvenser. Studien är ett exempel på hur en vision om verkligheten, en arkitektritning med "romantiska" ambitioner, förlorar sitt ursprungliga innehåll och får en ny dynamik och helt andra dimensioner med hjälp av små punktvisa statliga insatser och genom att den bärs fram av tidvis sammanfallande intressen i socialsfären.

Disciplinens omvandlingar

En av de sociala innovationer som förknippas med den franska revolutionens kölvatten är idén om allmän värnplikt, mobiliseringen av hela befolkningen och dess resurser (Hobsbawm 1979:94). Dessa idéer utgjorde under hela 1800-talet modell för hur en modern armé skulle organiseras. Med en påtaglig eftersläpning, inte minst i relation till den ekonomiska utvecklingen, började i inledningen av 1900-talet de nya militära innovationerna tillämpas i Sverige. Med 1901 års härordning avvecklades en i många avseenden – åtminstone i modern tid – unik arméorganisation baserad på den indelta styrkan och de värvade trupperna. Dess plats upptogs av en värnpliktsarmé som successivt inkasernerades i moderna förläggningar. Det är ungefär vid denna historiska tidpunkt som Klas Borell inleder sin avhandling *Disciplinära strategier: en historiesociologisk studie av det professionella militär-disciplinära tankesättet, 1901–1978* (Borell 1989). Huvudtemat för avhandlingen är de disciplinära former som kom att utvecklas i den nya armén och deras omvandling fram till nutid. Samtidigt är avhandlingen en detaljrik analys av sociala innovationers spridning och öde, där ett flertal inspirationer hämtade från arméorganiseringar i andra länder blandas samman med de inhemska och samtidigt kolliderar med andra sociala krafter. Avhandlingen innehåller också ett flertal goda illustrationer av hur nya sociala innovationer kan "silas" genom de inhemska vanornas kognitiva filter, ett vanligt förekommande tema i moderna nyinstitutionalistiska framställningar.

Den nya härordningen innebar att officerskåren ställdes inför den nya uppgiften att träna och hantera värnpliktiga årsklasser i militär långtidsutbildning. Till en början uppfattades uppgiften inom en inhemsk militärpaternalistisk anda kombinerad med inspiration från det folkuppfostrarprogram som tillämpades inom den tyska armén, som vid denna tid var de svenska officerarnas modellarmé. Den nya tidens värnpliktiga skulle, vid sidan av de militära färdigheterna, uppfostras och vaccineras mot klasskamp och politisk agitation. Utvidgningen av armén sammanföll emellertid med en annan social innovation som vid samma tid hade fått relativt starka rötter i det svenska samhället: socialismen. Den nya tidens värnpliktiga var inte bara en soldat utan även en "kamrat i vapenrock" och en ofta fackföreningsansluten socialist. Konsekvensen av detta sammanträffande i tiden var att den

militärpaternalistiska ”fälthögskolerörelsen” i stort misslyckades.

Militärpaternalismens misslyckande och arméns successiva inkasering banade emellertid vägen för ett annat disciplinärt program inspirerat av den tyska traditionen som för denna tids svenska officerare tycks ha varit ”ett ständigt bjudande, ständigt ööverträffbart exempel” (Borell 1989:51). Det nya programmet byggde på lydnadsskapande tekniker kombinerade med fysisk isolering. Från denna tid (ungefär efter första världskrigets slut) fram till nutid tolkar Borell utvecklingen av den svenska armén som ett spiralliknande förlopp kännetecknat av rutinisering, rutinstörning och återrutinisering. Genom att hämta inspiration från två organisationsteoretiska standardverk (Burns & Stalker 1961; Gouldner 1954) karaktäriserar han den första rutineringen som utvecklingen av vad han kallar den *mekaniska* modellen och återrutineringen som utvecklingen av den *organiska* modellen. Vattendelaren dem emellan (rutinstörningen) är andra världskriget.

Logiken bakom den *mekaniska* armémodellen – som byggde på direkt dominans – var enligt Borell att omvandla soldaten till ett effektivt instrument genom att under kaserntiden hos soldaten internalisera en lydnadsstruktur som kunde göras verksam igen efter soldatens mer eller mindre långvariga hempermittering.¹³ Den organiska modellen utgår istället från den indirekta dominansen och dess premisser: inlevelse i överordnades avsikter, friare kommunikationsformer inom och mellan olika hierarkiska nivåer etc. Soldaten skall genom integrativ och normativ bearbetning förberedas för relativt autonoma och relativt improviserade handlingar (Borell 1989:159).

Borells avhandling illustrerar en förändring från en organisationsform till en annan och det är framförallt förändringstidpunkten som är av teoretiskt intresse inte minst för att den inträffade under krigstiden – ett fenomen som numera alltmer uppmärksammas i sociologiska analyser. Borell illustrerar en variant av ett förändringsförlopp där en organisationsform av omständigheterna föråldras och öppnar möjligheterna för en ny sådan. Andra världskrigets försvarsberedskap var enligt Borell ett massivt möte mellan folk och försvar som emellertid inte ägde rum i kasernernas rutiniserade och slutna miljöer, utan ”i en fältmässig, decentraliserad organisation oförberedd för dessa uppgifter”. Under dessa omständigheter skapades enligt Borell ett *utrymme för olika tolkningar* där den latent koncentrationen av motstånd som finns i totala institutioner fick bördig mark för att utvecklas. Och det var värnpliktsrörelsens kritiska utmaning som bar fram en ny ledarskapsdoktrin.

Tröga värderingar och historiska arv

Sune Sunessons arbete *När man inte lyckas* (1981) är ett av de första arbetena i svensk sociologi som tydligt tog itu med den konventionella uppfattningen om de

statliga organisationernas obegränsade möjligheter att leva upp till politiskt fastställda målsättningar. Sunessons arbete handlar om klientrelationer i svåra fall där känsliga omhändertaganden varit aktuella och bygger på material som har samlats in genom intervjuer, deltagande observation och studier av akter och journaler.¹⁴

Under den tid Sunesson genomförde sin studie fanns det en åsiktsenighet mellan politiker, förvaltningstjänstemän och socialarbetare i Stockholms socialnämnd om att socialvården skulle arbeta förebyggande och uppsökande genom att "möta" människor innan de blev klienter och stärka sociala nätverk och resurser i människornas miljö. I fem fall av omhändertagande, som Sunesson redovisar genomgående, fanns det tidiga och tydliga signaler om att en "omvandling till klient" var förestående men ärendena utvecklades i fortsättningen på ett sätt som "sannolikt gör ingen människa glad eller stolt" (1981:47). Enligt Sunesson fanns det inga "objektiva hinder" att sätta igång samhällsinsatserna på ett tidigt stadium och resurser i form av lokala nätverk var tillgängliga. Trots att objektiva kriterier för en bra insats förelåg, misslyckades socialvården att göra ett bra arbete. Med Sunessons ord öppnar sig ett utrymme eller en nisch kring socialvården med tillräckliga resurser som skulle erbjuda möjligheter att göra bra insatser, men tyvärr i detta utrymme "uppför socialarbetare (och klienter) några danser vars steg är bestämda långt i förväg" (Sunesson 1981:66).

Sunesson förefaller mig ge två olika slags förklaringar till socialvårdens misslyckande. I kontrast, eller kanske komplement, till Göran Ahrne, som söker förklara de statliga byråkratiernas misslyckande genom att hänvisa till hinder i en lokal organisationskonstellation där maktförhållandena är annorlunda än i den konstellation där besluten om genomförandet fattas, söker Sunesson huvudsakligen förklaringar till misslyckandet i interna organisationsföreteelser och socialvårdens sociala lokalisering i relation till övriga organisationer inom statsapparaten.

Den första förklaringen är nästan identisk med den som Rolf Å Gustafsson sex år senare diskuterar i sin analys av sjukvårdens organisering och svårigheter att bedriva preventiv verksamhet men mekaniken är här lite annorlunda. Socialvårdens historia i Sverige är inte enligt Sunesson historien om en institution som har växt upp för att lösa sociala problem utan istället för att reglera dem. Den har inte varit inriktad på att ta bort strukturell fattigdom, isolering, rotlöshet eller uppväxtproblem, utan istället att behandla individer som drabbats av sådana svårigheter. I denna institution finns förkroppsligat ett regelsystem som är resultat av en kompromiss mellan dem som sett socialvården som ett medel för social kontroll och dem som sett socialvårdssystemet som en fördelare av vissa rättigheter som måste garanteras i lagen (Sunesson 1981:83). Kring detta regelverk har det skapats en arbetsplatskultur som präglas av bestämda regler, normer, kollektiva riter och handlingsmönster i vissa svåra eller pressande situationer. Samma kultur uppmunt-

rar socialarbetarna att tolka lagarna bokstavligen och inte i syfte att lösa sociala problem. Socialarbetarnas idéer om samhället och människan går i vissa fall i samma riktning inte minst genom att socialarbetaren omedvetet behandlar klienten på det sätt som denne ”bör” behandlas efter hans status som arbetare, utslagen fattig, eller ensam. Den specifika arbetsplatskulturen och socialarbetarnas föreställningsvärld får socialarbetarna att i det lilla handlingsutrymme som finns kring socialvården ”dansa samma gamla dans”. Detta är emellertid endast en del av socialvårdens problem. Socialvården som organisation befinner sig enligt Sunesson i en marginell position i jämförelse med andra behandlingsorganisationer. Den får i stort ta hand om det som blir över sedan sjukvården och några andra instanser tagit för sig vad de vill behandla (jfr sid 78, 121). Sunesson tangerar här ett problem som har att göra med statens historiska utbyggnad som sådan: polis, fängelser, sjukhus och domstolar utvecklades i stort innan socialvården och det förefaller mig som om de har haft å ena sidan ett historiskt betingat tolkningsföretråde i att definiera vad som utgör föremål för deras aktivitet och å andra sidan en förmåga att dra åt sig viktiga samhällsresurser. Hur statens historiska verksamhetsuppbyggnad – där de gamla kärnmyndigheterna, med tvångselementet som ett centralt medel, utvecklades före de myndigheter som har en preventiv ambition – har format, påverkat eller hindrat de nya myndigheternas verksamhet och handlingsutrymme är ett ämne som det finns väldigt lite forskning om.

Istället för en epilog

Det korta perspektivet: när goda ambitioner inte leder till avsedda konsekvenser

Vi såg inledningsvis att den svenska sociologin från början var inriktad på att upptäcka och definiera sociala problem. I viss mån innefattade denna forskningspraktik även en indirekt utvärdering av den svenska statens ingripanden. Genom att följa de sociala problemens utveckling över tid kunde man utvärdera effekterna av statliga åtgärder. Implementeringsproblemet som sådant var inte ett centralt tema i sociologin. Det har emellertid visat sig att det inte räcker med att upptäcka och definiera sociala problem och även om den svenska statsapparaten jämförelsevis har haft en anmärkningsvärd förmåga att omvandla politiska frågor till reformobjekt, har de politiska målsättningarna inte alltid lett fram till det avsedda resultatet. Även om goda intentioner och välformulerade program är en väsentlig beståndsdel i reformarbete, tycks de inte alltid räcka till för att uppnå politiskt fastställda målsättningar. En del av problemet med genomförandet av reformer ligger i att de politiskt fastställda målsättningarna i sig är kompromisser mellan aktörer med olika viljor. Politiska reformer innefattar således institutionaliserade motsättningar som i verkligheten har svårt att förenas. Politiska reformer kan dock utan att innefatta motstridiga tendenser misslyckas med att uppnå sina målsättningar. Den nya so-

ciologin om staten har genom att rikta sin blick mot själva statsapparaten och dess omgivningar uppmärksammat två typer av sådana misslyckanden utan att hamna i den numera alltför utbredda och en aning agnostiska uppgivenheten inför sociala reformer. Den första typen av icke önskvärda konsekvenser är när man kommer till korta med politiska målsättningar och har att göra med hinder att tillämpa politiska beslut fattade i en instans där maktförhållandena är annorlunda än där besluten verkställs. Den konkreta lokala tillämpningen inbegriper således maktförhållandena på den centrala nivån såväl som på den lokala nivån. Ett flertal av efterkrigstidens välfärdsbyråkratier som initierades av arbetarrörelsen tycks ha haft detta strukturella problem. Socialdemokratins och arbetarrörelsens ovanligt starka ställning i politikens utformning har inte motsvarats av liknande maktförhållanden i samhällslivet, där de politiska programmen genomfördes. Ett visst handlingsutrymme och resurser som ändå fanns tillgängliga tillvaratogs inte alltid på ett tillfredsställande sätt. Myndighetskulturer och riter samt statsanställdas föreställningar tycks ha fungerat som kognitiva filter som förmått tjänstemän att följa gamla beprövade vägar. Den andra typen av icke avsedda konsekvenser är när en intention får en snöbollskaraktär med hjälp av punktvisa småbeslut fattade i skilda statliga instanser och får andra proportioner i sin gång genom den värld av organisationer som finns mellan staten och genomförandet - ett förlopp som ingen enskild aktör har kontroll över. Bostadsbyggandet efter andra världskriget är en tydlig illustration av detta problem.

Den svenska statens aktiviteter har emellertid inte enbart lett till misslyckanden som de studier jag har tagit upp här ger intryck av, och en reservation måste göras. Sociologiska eller samhällsvetenskapliga studier brukar i stort vara genomförda i miljöer där terrängförhållandena är svåra och förloppen oförutsägbara. I de mer förutsägbara förhållandena tycks den svenska staten fungera som en rationell byråkrati skall fungera och en stor del av statens aktiviteter handlar om förutsägbara aktiviteter. Bilden av den överallt turbulenta omgivningen där den trögtgående regelstyrda byråkratiska staten inte lämpar sig måste kraftigt modifieras. Regelstyrd byråkrati fungerar inte överallt men inte heller är alla omgivningar turbulenta. En stor del av statens aktivitetssfärer är lätt förutsägbara (jfr Rothstein 1994, kap 3, speciellt sid 76–80).

Det långa perspektivet: statens utvecklingslinjer

Den nya sociologins bilder av den moderna staten är relativt sofistikerade, men det skulle vara en överdrift att påstå att den svenska sociologin bidrar med en fullständig förståelse av den svenska statens utvecklingslinjer. Akademiskt avgränsad sociologi har i Sverige rört sig inom små ytor och dess bidrag räcker inte till för att få en helhetsbild. Den nya sociologin om staten har inte heller växt fram som ett

forskningsprogram vars syfte varit att förstå den svenska staten i dess helhet. Ansatserna är spridda och det tycks finnas en inomdisciplinär specialisering med ibland lite för skarpa gränser. Förståelsen av den svenska staten måste kompletteras med arbeten genomförda i närstående discipliner och på senare tid tycks det som om ett närmande mellan sociologi och historia har aktualiserats. En svensk Otto Hintze (1975) med förmågan att överblicka helheten saknas emellertid fortfarande.

I stort har sociologerna sett statens uppbyggnad som en komplicerad process vars konturer bestäms av (klass)aktörernas styrka. Förändring är processens huvuddrag och eventuellt stillastående eller oföränderlighet är inte annat än ett uttryck för någon slags balans i klasstyrkorna. Genom en försiktigare läsning kan man emellertid skåda antydningar till en annan process som ligger sammanvävd med den första och i viss mån utgör den förras strukturella ramar. Processen är historisk och dess kännetecken är inte förändring, utan snarast kontinuitet och trögrörlighet. I statliga organisationsstrukturer finns inte enbart de aktuella klassförhållandena materialiserade utan även de tidigare.

Vid första anblicken förefaller den första processen vara motorn som accelererar förändring och den andra (klass)handlandets broms. Detta blir emellertid en synvillan som grundar sig i att man ser staten som en enhetlig struktur. Genom att inta en mer differentierad ståndpunkt och betrakta staten som en uppsättning organisationer med omfattande intern komplexitet kan en del av synvillan avhjälpas och staten kan ses som både hinder och som möjlighet. Olika statliga myndigheter är uppbyggda under olika tider på olika platser i den sociala strukturen och har därmed olika klassförhållanden lagrade inom sig. Det man kan åstadkomma med hjälp av staten samt möjligheten att reformera statsapparaten varierar med karaktären av de klassförhållanden som redan är materialiserade i själva statsapparaten och de organisatoriska uttryck de har fått utanför den.

I de sociologiska arbetena finns det tydliga spår av att flera i statliga myndigheter materialiserade idéer är idéer som genom olika former av institutionell spridning kom till Sverige, burits fram av olika aktörer och blandats med de redan existerande organisationsformerna – både statliga och andra – i särartade konstellationer. I staten finns det således ett flertal kompromisser och en konsolidering av ett flertal historier lagrade inpå och bredvid varandra. Genom att parafraasera Göran Therborns inledning till en uppsats med titeln "Hur det hela började. När och varför det moderna Sverige blev vad det blev" (1988) kan man skriva att "den svenska *statens* historia är ingenting enfaldigt. Den svenska *statens* historia är en förkortning och förenkling av en mångfald historier som alla har det gemensamt att de far igenom svenskt territorium ... där de rör sig med olika hastighet och med olika drivkraft, av utländskt eller inhemskt ursprung" (jfr Therborn 1988:23, de kursiverade orden har lagts in i den ursprungliga texten).

De sociologiska arbetena pekar på att detta skulle kunna vara en god illustration av den svenska staten men inom samhällsvetenskapen vet vi fortfarande väldigt litet om vad som händer när alla dessa historier (statens och andra krafter) stöter på varandra i den historiska processen. Några exempel från studierna kan illustrera detta. Arméns omvandling efter andra världskriget har till exempel sitt ursprung i ett massivt möte mellan folk och armé utanför kasernernas slutna miljö där det skapades ett utrymme för alternativa tolkningar (Borell 1989). De folkliga välfärdsbyråkratier som skapades under efterkrigstiden var ett resultat av ett möte mellan folkrörelse och byråkrati (Lindqvist 1991). Å andra sidan har den preventiva sjukvården inte lyckats få något omfattande fotfäste inom sjukvården som fortfarande är en behandlingssjukvård (Gustafsson 1987). Socialvården är fortfarande – trots massiva statliga resurser – i viss mån i sina aktiviteter utkonkurrerad av polis, domstolar etc (Sunesson 1981).

Till en stor del beror okunnigheten på att de samhällsvetare som har överskridit de akademiska disciplinernas gränser framförallt har haft ambitioner att teoretiskt överbrygga motsättningarna mellan de teorier som beskriver de enskilda förloppen innan man bedriver empirisk forskning. Detta har lett till oändliga teoretiska debatter men till för få empiriska studier. Ett alternativt sätt att tänka är att låta teorierna förbli teoretiskt oförenliga och i den empiriska verkligheten studera vad som händer när processer med annorlunda logik (och som kanske behöver olika teorier för att förklaras) möts. Verkligheten överbryggas samhällsvetenskapliga gränser utan att vara inordnad i logiska system.

Genom att koppla ihop analyser av statliga organisationer med analyser av bredare samhällsprocesser, har den nya sociologin öppnat möjligheterna för att studera komplicerade samhällsfenomen i allmänhet och statsapparaten i synnerhet, framförallt genom att, med hjälp av sofistikerade empiriska studier, bygga broar mellan den hittills inkapslade organisationsteorin och den abstraherande samhällsteorin. I några mer teoriorienterade arbeten (Ahrne 1990, 1994; Therborn 1978, 1989) har dessa kopplingar fått mycket intressanta teoretiska specifikationer. Detta förefaller mig vara en lovande utveckling i svensk sociologi.

Jag har delat upp mina slutkommentarer i en del som behandlat det korta perspektivet och en del som behandlat statens långa utvecklingslinjer. Uppdelningen är artificiell och gömmer relationerna mellan statens långsiktiga utvecklingslinjer och det korta perspektivet. I de studier som refererats här antyds dessa relationer, men de är vagt formulerade som något slags underliggande premisser. De förefaller mig emellertid vara utmärkta hypoteser för vidare studier och konkreta forskningsfrågor som kunde ställas är till exempel:

1. Har det tidsmässiga sammanträffandet med andra sociala processer betydelse för statliga myndigheters utformning och funktionssätt? (jfr Therborn, Ahrne,

Lindqvist). Om svaret är ja (vilket antyds både i de svenska studierna och i den internationella debatten), vad är konsekvenserna för teoriutvecklingen om staten? Kan statens tillfällighetsberoende struktur (contingencies, junctures etc) inkorporeras i allmänna teoretiska resonemang om statens utveckling?

2. Har tidsföljden för etablering av olika statliga myndigheter konsekvenser på enskilda myndigheters förmåga (state capacities) att handskas med olika spörsmål? (jfr Gustafsson och Sunesson).

3. Finns det stigberoende utvecklingslinjer (path dependencies) inom statsapparaten? Har nyare och ”modernare” myndigheter strukturella nackdelar visavi de gamla och redan etablerade? Under vilka förutsättningar är de gamla myndigheters beständighet ett problem för de nya?

För att kunna besvara frågor av denna karaktär kan jag inte se ett lämpligare instrument än en historiskt orienterad sociologi kombinerad med organisationsanalyser. ■

Noter

¹ Artikeln är en omarbetad version av ett paper framlagt i arbetsgruppen för organisations- och ekonomisk sociologi vid Sociologförbundets årsmöte i Umeå den 1–2 februari 1996 och vid SCORE:s två vetenskapliga seminarier “Staten i historien”. Göran Ahne, Bengt Jacobsson, Lena Olsson och Rune Premfors tackas för synpunkter.

² Uttrycket har använts av Gunnar Olofsson (1980).

³ Både enligt det gamla och det nya systemet (se Swedberg, 1987:158–78).

⁴ För en sammanfattande beskrivning se Richard Swedberg (1994).

⁵ Ett par rättssociologiska arbeten som inte tas upp här diskuteras i forskningsöversikten “Sociologi och förvaltning” författad av Göran Ahne i *Fem forskare om förvaltningen*, Statskontoret, 1996.

⁶ Jag hänvisar den inträffade läsaren till en forskningsöversikt utannonserad av Socialvetenskapliga Forskningsrådet med titel “Svensk forskning om välfärd: en översikt,” som skall innehålla en systematisk utvärdering av forskningsområdena arbetsmarknad, hälso- och sjukvård, socialförsäkringar, socialtjänst samt jämlikhet.

⁷ Studiernas antal och mycket varierande karaktär omöjliggör en systematisering av vad som skiljer och vad som förenar studierna. Det blir för många dimensioner och för få studier. Jag har valt att presentera studierna i en turordning där räckvidden av det empiriska tvärsnittet kommer på första plats. Hade jag valt den historiska räckvidden som klassificeringsdimension skulle jag inleda med Therborns, Gustafssons, Lindqvists och Borélls arbeten. Den mest väsentliga teor-

tiska skiljelinjen är den mellan Furåker och de övriga, där Furåker betraktar staten som en serie funktioner medan de andra använder sig av mer eller mindre organisatoriska definitioner av staten. En systematisk jämförelse av fördelar och nackdelar med att se staten som en serie funktioner respektive en konstellation av organisationer faller utanför den här artikels ambitioner.

⁸ För en liknande översikt med ett längre tidsperspektiv och många inrättade kommentarer se Gunnar Olofssons uppsats, “Den stränge fadern och den goda modern, sociologiska perspektiv på den moderna svenska staten” i Himmelstrand & Svensson (1988).

⁹ Furåker tycks använda verben församhälleliga och förstatliga som synonyma.

¹⁰ Therborn lovade i ett av sina mer teoretiska arbeten (Therborn, 1978:45), att de temporaliteter som påverkar statens organisation skulle bli för emål för en framtida analys, men enligt min kännedom har han inte infriat detta löfte än.

¹¹ Avhandlingens teoretiska värde skulle ha höjts avsevärt om den i större omfattning relaterades till de teoretiska argument som de senaste tjugo år har diskuterats av historiska institutionalister och även till organisationsteoretiska argument om tröghet.

¹² Att lyckas omföra delat resurser skulle enligt detta synsätt vara en väsentlig mekanism för att accelerera samhällsförändring.

¹³ En metafor som Boréll lånar kan illustrera denna logik: “genom överinläring skulle man stapla upp en hög pyramid av disciplin med den beräkningen att en del av toppen skulle kanske smälta bort i dåliga tider,

men själva grunden skulle bli kvar" (Bor ell 1989:158).¹⁴ Sunnessons skrivstil och lite pompösa ton kan ge den vetenskapligt skolade läsaren ett intryck av aktivistisk dilettantism, men studien har intryckessanta teoretiska och empiriska implikationer (som inte alltid lyfts fram av författaren) och kan betraktas som ett intrycks- och explorativt arbete.

Referenser

Ahrne, Göran (1989) *Byråkratin och statens inre gränser*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Ahrne, Göran (1990) *Agency and Organization*. London: Sage.

Ahrne, Göran (1994) *Social Organizations*. London: Sage.

Ahrne, Göran (1996) "Sociologi och förvaltning", s 118–134, i *Fem forskare om förvaltningen*. Statskontoret et. Allardt, Erik, Lysgaard, Sverre & Sörensen, Aage (1987) *Sociologin i Sverige*. Uppsala: Brytpunkt.

Bendix, Reinhard ([1964], 1977) *Nation-Building and Citizenship*. Berkeley: University of California Press.

Bendix, Reinhard (red.), (1968) *State and Society. A Reader in Comparative Political Sociology*. Berkeley: University of California Press.

Borell, Klas (1989) *Disciplinära strategier. En historie-sociologisk studie av det professionella militär-disciplinära tankesättet, 1901–1978*. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.

Burns, Tom & Stalker G. M. (1961) *The Management of Innovation*. London: Tavistock Publications.

De Swaan, Abram (1988) *In Care of the State*. Cambridge: Polity Press.

Evans, Peter, Rueschenmayer, Dietrich & Skocpol, Theda (red.), (1986) *Bringing the State Back in*. Cambridge: Cambridge University Press.

Franzén, Mats och Sandstedt, Eva ([1981], 1993) *Välfärdsstat och byggande. Om efterkrigstidens nya stadsmönster i Sverige*. Lund: Arkiv.

Furåker, Bengt (1987) *Stat och offentlig sektor*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Giddens, Antony (1985) *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity Press.

Gouldner, Alvin W. (1954) *Patterns of Industrial Bureaucracy*. New York: Free Press.

Gustafsson, Rolf Å (1987) *Traditionernas ok. Den svenska hälso- och sjukvårdens organisering i historie-sociologiskt perspektiv*. Falköping: Esselte Studium.

Hintze, Otto (1975) *The historical Essays of Otto Hintze*. New York: Oxford University Press.

Hobsbawm, E.J. (1979, [1962]) *Revolutionens tidsålder*. Stockholm: Tidens förlag.

Johansson, Roine (1992) *Vid byråkratin gränser. Om handlingsfrihetens organisatoriska begränsningar i klientrelaterat arbete*. Lund: Arkiv.

Lindqvist, Rafael (1990) *Från folkhälso till välfärdssbyråkrati. Det svenska sjukförsäkringssystemets utveckling, 1900–1990*. Lund: Arkiv.

Mann, Michael (1988) *States, War and Capitalism*. Oxford: Blackwell.

Mann, Michael (1993) *The Sources of Social Power. Vol 2. The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

Olofsson, Gunnar (1980) "Att konstruera reformobjekt" *Sociologisk forskning*, 16 (1): 37–42.

Olofsson, Gunnar (1988) "Den stränga faderliga och den goda modern: sociologiska perspektiv på den moderna staten" s. 585–616, i Himmelstrand & Svensson (r ed.), *Sverige – var dag och struktur*. Stockholm: Norstedts.

Poggi, Gianfranco (1978) *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction*. London: Hutchinson.

Poggi, Gianfranco (1990) *The State. Its Nature, Development and Prospects*. Cambridge: Blackwell Publishers.

Rothstein, Bo (1994) *Vad bör staten göra?* Stockholm: SNS Förlag.

Swedberg, Richard (1987) "De nya doktorsavhandlingarna i svensk sociologi" s 144–179 i Allardt, Lysgaard & Sörensen *Sociologin i Sverige*. Uppsala: Brytpunkt.

Swedberg, Richard (1994) "Contemporary Sociology in Sweden", s 185–204 i *International Handbook of Contemporary Developments in Sociology*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.

Sunesson, Sune (1981) *När man inte lyckas. Om hinder, vanmakt och oför måga i socialt arbete*. Stockholm: Almqvist & Wiksell Förlag AB.

Therborn, Göran (1973) "De sociologiska verksamheterna", *Sociologisk forskning*, 10 (2): 21–26.

Therborn, Göran (1978) *What does the ruling class do when it rules?* London: Verso.

Therborn, Göran (1988) "Hur det hela började. När och varför det moderna Sverige blev vad det blev" s 23–54, i Himmelstrand & Svensson (r ed): *Sverige – var dag och struktur*. Stockholm: Norstedts.

Therborn, Göran (1989) *Byråkrati och borgarklass i Sverige*. Lund: Arkiv.

Thorslund, Mats (1975) *Arbetsförmedlingens latenta kunder: en sociologisk studie av personer som ej utnyttjat ett samhällsorganisations tjänster*. Akademisk avhandling, Stockholms Universitet.

Tilly, Charles (red.), (1975) *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.

Tilly, Charles (1990) *Coercion, Capital, and European States, AD 1990–1992*. Cambridge: Blackwell.

Vogel, Joachim (1970) *Aspirationer, möjligheter och skattemoral: en rättssociologisk undersökning av deklarerat*. SOU, 1975:25. Stockholm.

ABSTRACT**The State: Sociological Perspectives**

APOSTOLIS PAP AKOSTAS

This article reviews and discusses new sociological works on the Swedish state. The state (with the exception of the welfare state) was nearly absent in Swedish sociology until the beginning of the 1980's. Since that time several works, produced mainly by researchers of the third generation in Swedish sociology, have been published. These works are products of three distinct developments: the international debate about the role of the capitalist state, the critique of the quantitative approaches in Swedish sociology and the insights concerning the limits of the modern state. The new studies are characterized by theoretical eclecticism and methodological pluralism. This article is mainly focused on the theoretical and methodological traditions and issues and ends with suggestions on how new research questions could be formulated.

Arbetsnorm, kön och kunskap inom fiskeriet

GUDBJÖRG LINDA RAFNSDÓTTIR OCH
UNNUR DÍS SKAPT ADÓTTIR

Denna artikel handlar om fiskeriarbetarnas ställning i det isländska samhället. Vi fokuserar framför allt på kvinnor som arbetar med att tillverka fisk, som utgör ungefär 70 procent av de anställda i isländska frysanläggningar. Vi ser i första hand på fiskerikvinnornas position i arbetslivet, men analyserar även kvinnornas ställning i samhället i övrigt. Fiskeriarbetarnas position analyseras utifrån begrepp som arbetsnorm, kunskap och könsfördelning. Även om det inom gruppen fiskerikvinnor finns mångsidighet och motsättningar bl a beroende på skillnader i bakgrund, erfarenhet och social och ekonomisk ställning i samhället, har de utifrån ett generellt perspektiv starka likheter som bl a återspeglar deras ställning som icke-yrkesutbildade fiskerikvinnor i det isländska samhället. Här kommer vi framför allt att lyfta fram dessa likheter.

Den metod vi använder är kvalitativ och bygger framför allt på observationer av arbetet i fiskindustrin och intervjuer med de anställda. Detta ägde rum under åren 1989–1991. Undersökningen utfördes i en frysanläggning i Reykjavíkstrakten och i frysanläggningar på landsbygden. I Reykjavíkstrakten intervjuades enbart heltidsanställd personal, vilket har betydelse vid tolkningen av resultatet.¹ På landsbygden intervjuades även deltidanställda kvinnor.

GUDBJÖRG LINDA RAFNSDÓTTIR

disputerade i sociologi vid Lunds universitet 1995 och arbetar för när varande vid Islands universitet och Arbetsmiljöinstitutet i Reykjavík. Hon bedriver huvudsakligen forskning inom arbetsmiljöområdet där hon bl a analyserar hur den tekniska utvecklingen som ägt rum inom fiskindustrin har påverkat fiskerikvinnornas ställning.

UNNUR DÍS SKAPT ADÓTTIR

disputerade i antropologi vid City University of New York 1995 och arbetar nu vid Islands universitet. Hon bedriver för när varande forskning kring de små fiskerisamhällerna på Island. Hon analyserar bl a konstruktionen av gender inom fiskeriet samt sociala och strukturella förändringar som ägt rum i fiskerisamhällerna.

Ute på landsbygden är de flesta fiskerikvinnorna gifta och, jämfört med fiskerikvinnorna i Reykjavík, relativt väl ställda ekonomiskt. De är ofta "sjömansfruar". Dessa kvinnor betraktas som ganska starka och självständiga på grund av den position de har i de små fiskerisamhällerna, där männen oftast är borta medan kvinnorna "tar hand om livet på land" (Skaptadóttir 1995). De kvinnor som arbetar inom fiskindustrin i Reykjavíkstrakten är bland annat ensamstående icke-yrkesutbildade mödrar, som valt att arbeta inom fiskindustrin eftersom ackordslönen och långa arbetsdagar ger dem möjlighet att tjäna mer än på arbetsmarknaden i övrigt.

Även om fisket i nationalekonomiska termer är en av den största och den mest grundläggande näringsgrenen på Island, betraktas arbetet inom fiskindustrin som ett lågstatusyrke, speciellt det som äger rum i fiskfabrikerna – dvs på land. Det är en spridd uppfattning att "alla kan arbeta med fisk", och att arbetet i frysanläggningar är okvalificerat och oattraktivt. Denna åsikt är särskilt vanlig i Reykjavíkstrakten där arbetsmarknaden är stor och fiskindustrin endast en liten del av den totala industrin. I de små fiskesamhällerna ute på landsbygden finns det ofta inte mycket annat arbete att välja på. Arbetsmarknaden är homogen och arbetstillfällena få. De som inte vill arbeta med fisk tvingas ofta flytta därifrån. Innan vi går närmare in på själva arbetet skall vi diskutera de arbetsnormer och värderingar som vi menar präglar arbetet inom den isländska fiskindustrin.

"Att handla och nå sitt mål"

Även om det finns mycket i den gamla isländska kulturen, liksom i dagens samhälle, som påminner om Max Webers protestantiska etik, så finns det de som menar att det är naturen och klimatet, snarare än religionen, som präglar yrkeslivet, vilket sedan i sin tur påverkar människorna – deras levnadsförhållanden, arbetsmoral och livssyn i stort (Júlíusdóttir 1993, Finnbogason 1969). Det skulle således vara lantbruket och fisket som islänningarna arbetade med, ibland under svåra förhållanden, som skapade de arbetsnormer som råder, och som präglas av sträng arbetsmoral och arbetsamhet. Detta synsätt får belägg i Durkheims teorier, där han argumenterar för att morfologiska fakta, så som landskap, natur och befolkningsfördelning, är viktiga hörnstenar i den samhällsstruktur som tvingar sig på individen och determinerar hennes egenskaper, relationer och sätt att tänka.

De första isländska bebyggarna flydde till Island för att undslippa den norska kungen Haraldur och kunde därmed behålla sin självständighet. Landets isolerade läge och dess låga folktäthet bidrog till att de kunde bestämma över sig själva utan inblandning ifrån andra länder och varje bonde kunde nästan vara som en kung i sitt lilla rike. Stark tilltro till makthavare passade inte de frihets- och jämställdhetsidéer som man menar att dessa individer burit med sig. En liten befolkning och det

faktum att feodalismen inte fick fotfäste på Island medförde också att uppdelningen i klasser inte påverkade människors status i lika hög grad som i många andra europeiska länder. Även om det kan låta tveksamt att förknippa dagens sociala och ekonomiska normer på Island med en 1100 år gammal "vikingakultur" finns det forskare som hävdar att vissa normer och värderingar har överlevt genom dessa århundraden.² De värden som Tomasson (1980) menar har kännetecknat den isländska nationalkaraktern förr i tiden och som han menar fortfarande är vid liv, är tron på individualism och jämlikhet, samt ett starkt behov av självbestämmande och frihet från andra personers dominans och begränsningar. Än idag beskrivs alltså islänningar ofta som självständiga och frihetsälskande personer, ovilliga att låta myndigheter eller andra makthavare bestämma över sina liv. Júlíusdóttir (1993:246) skriver:

I nationens minne står "guldår en" och "de svar ta seklen" som en sinnebild för *världighet, kapacitet* och för hur *hårda livsvillkor kan besegras*. Överlevnadsstrategin som då utvecklades har lämnat ett arv som kan skönjas även i den moderna isländska människans livsstil och mål. Det kan gälla för hållningssättet till allt från arbete till trafikbeteende. Man reflekterar inte i onödan, man beklagar sig inte. Man handlar och når sitt mål.

Synen på arbete och det materiella skiljer sig mellan olika länder och kulturer. Arbetet syftar inte bara till materiell produktion utan är minst lika mycket en fråga om vardagliga sociala relationer och självkänsla. Arbetet har en stor etisk och psykosocial betydelse och att vara arbetslös betraktas för dagens västerlänningar oftast som en psykosocial kris. Men även denna i allmänhet positiva inställning till arbetet i västvärlden har olika schatteringar i olika nationer och grupper inom en och samma nation.

Begreppet *vinna* eller arbete har en positiv bemärkelse på Island. *Henni féll aldrei verk úr hendi* eller "hon arbetade jämt och ständigt" är en mening som man ofta ser i minnesord om avlidna kvinnor.³ Detta är ett beröm som inte alls innebär att personen har lönearbetat. Det innebär snarare att hon varit huslig, eller ständigt varit sysselsatt med någonting – jämt varit i gång. En komparativ undersökning visar att islänningar anser, i högre grad än grannländernas invånare, att arbetsamhet för med sig välstånd (Jónsson och Ólafsson 1991).

I bondesamhället gällde det för den som inte hade en egen gård att vara beredd att flytta omkring för att skaffa sig ett jordstycke eller ett säsongarbete till sjöss. Försörjningen var ibland svår och alternativen få. Då gällde det också att anpassa sig till "naturens gång". Man måste till exempel passa på att få in höet när det var torrt, även om det krävde att man arbetade dag och natt. Under 1900-talet flyttade människor från landsbygden till kustorterna på jakt efter arbete. Försörj-

ningssätt och livsstil var helt annorlunda i de små byar som växte fram vid kusten än på landsbygden. Andra normer och värderingar utvecklades och det gällde att snabbt anpassa sig till dessa. Den långa traditionen av att flytta omkring, och inte minst den upptränade förmågan att anpassa sig till naturkrafterna, var en god grund att bygga på. Etnologen Magnússon (1993) menar dock att trots ovan nämnda olikheter i livsstil och värderingar har dessa förändringar varit mindre på Island än i andra länder. Hans analys pekar på att bondesamhällets värderingar har påverkat stadslivet på Island mer än i andra länder. En stark lojalitet med de egna rötterna, kulturen och befolkningens gemensamma intressen, som ofta kännetecknar ösamhällen, tycks ha förstärkts av de svåra fysiska villkor som även stadslivet innebar. Den ovanligt snabba övergången från ett bondesamhälle till nutidens industrisamhälle har medgivit att gamla värderingar och förhållningssätt bevarats och man har inrättat sig efter de nya villkoren med hjälp av samma anpassningsmekanismer som förr.

Således har värderingar angående arbetsuthållighet och eget ansvar för mats utifrån tidiga omständigheter som gällt liv och död. Enligt samma kulturella normer har också den personliga värdigheten bestämts utifrån för mågan att klara sig själv med egna medel utan att klaga eller lita på andra. Om detta så krävt en 40 eller 60 timmars arbetsvecka är inte avgörande. Huvudsaken är att klara sig (Júlíusdóttir 1993: 252-253).

I det följande avsnittet visas hur ovan nämnda arbetsnormer och värderingar återspeglas i arbetet inom fiskeriet i dagens Island. Vi visar också hur könet framträder som en underliggande faktor, både vad gäller arbetsorganisation och kunskap.

Arbetet i fiskindustrin

De ovan beskrivna normen, arbetsamhet och inställningen att man inte skall beklaga sig eftersom "var och en är sin egen lyckas smed" går som en röd tråd genom våra intervjuer med människor inom fiskerinäringen på Island. Vi visar att oviljan att beklaga sin nöd för med sig att människor inte ställer krav på samhället. De ställer bara krav på sig själva, de anpassar sig och överlever de ofta svåra livsvillkor de ställs inför.

En ensamstående tvåbarnsmamma som arbetar all övertid hon kan få på en fiskfabrik i Reykjavíkstrakten och dessutom städar i en affär två gånger i veckan, har tröttnat på sin väninna och arbetskamrat som också är ensamstående tvåbarnsmamma, eftersom hon så ofta talar om sina bekymmer. Väninnan klagar över att hon inte längre orkar arbeta så mycket utöver att ta hand om familjen:

Allting är så fruktansvärt jobbigt för somliga människor. Som en av mina vänin-

nor, jag blir så trött på henne när hon börjar tala om att hon inte kan betala räkningar hon har fått och det hela blir ett så stort problem för henne. Jag menar, jag har alltid tänkt "att det kommer att fixa sig". Som jag sa till henne, så skulle jag knappast kunna överleva om jag hela tiden oroade mig för saker och ting. Men hon beklagar sig hela tiden, sen kan hon inte gå till jobbet, får ont i magen, du förstår...

Arbetet i fiskindustrin är starkt könsdelat och de flesta kvinnor arbetar vid flödeslinjen.⁴ Beslut beträffande arbetet fattas av ledningen, arbetsmetoderna är rationella och arbetsprocessen uppsplittrad i många deloperationer. Det som karakteriserar kvinnoarbetet är monotont tempoarbete, ensidiga rörelser och isolering. Införandet av flödeslinjen under senare delen av 80-talet har förstärkt dessa egenskaper. På grund av bullret i frysanläggningen har de flesta hörlurar, där de kan lyssna på musik eller radio. Samtidigt som hörlurarna skyddar hörseln ökar de isoleringen bland personalen eftersom de gör det svårt att samtala under arbetet, speciellt för kvinnorna vid flödeslinjen.

Åldersspridningen mellan kvinnor och män inom frysanläggningarna återspeglar den könsbundna lönepolitiken i samhället utanför fabriken. Med det menar vi att även om kvinnor och män inom fiskfabriken får lika mycket betalt för lika lång arbetsdag, så är fiskeriarbetet kvinnornas "aristokrati" när det gäller lön. Ackorden och möjligheten till övertidsarbete i fiskfabriken ger de kvinnliga arbetarna möjlighet att tjäna mer än genomsnittet av den icke-yrkesutbildade kvinnliga arbetskraften på Island. Männerna kan lämna fiskfabriken och ta anställning inom brancher med förmånligare löner. När de bildat familj, skaffar sig de flesta ett annat, bättre betalt arbete, till exempel i hamnen eller på en trålare. Kvinnorna har däremot inget bättre betalt arbete att söka. De kommer inte iväg från fabriken – byter de arbete sänks deras lön. Kvinnorna stannar alltså i det monotona och förslitade arbetet inom fiskeriet. Det medför en stor åldersspridning bland kvinnor inom frysanläggningen, medan där finns mycket få män mellan 20 och 60 år. Det finns dock undantag, nämligen de män som har teknisk utbildning och har hand om reparationer och reoveringar av maskiner, samt de som har olika chefspositioner. Dessa har också högre lön än de icke-yrkesutbildade fiskeriarbetarna.

På sommaren feriearbetar skolelever i fiskfabriken. Anställningen av skolungdomen, speciellt tjejer, som har hand om fiskberedningen påverkar lönerna negativt. Alla är nämligen anställda med gruppavtal, som beräknas på basis av dagsproduktionen och det tar lång tid att lära sig handskas snabbt och effektivt med fisken. De nyanställda har svårt att koordinera snabbheten och fingerfärdigheten som krävs om fisken ska skäras rätt och ofta hinner de inte lära sig det under sommaren.

En viktig skillnad vad gäller arbetet de flesta kvinnor respektive män utför i

fiskfabrikerna är att kvinnoarbetet är mer rutinartat. Det kräver en ständig koncentration och utförs hela tiden på samma ställe, oftast vid flödeslinjen, medan mansarbetet är mera omväxlande, både vad gäller omfång och lokalisering. Männen, som är mer rörliga i arbetet, kommer både direkt och indirekt i kontakt med flera personer under arbetet än vad kvinnorna gör och kan oftare samtala med olika personer. De har bättre möjligheter att byta åsikter och få informell information om det som rör arbetet. Männen har lättare för att påverka arbetsorganisationen.⁵ Kvinnorna arbetar däremot under en konstant tidspress, eftersom det oftast finns tillräckligt med fisk som måste beredas. Kvinnorna har i stort sett aldrig möjlighet att koppla av utom på rasterna och bandets hastighet styr deras arbetstempo. Männens arbetstempo grundar sig till en del på vilken förpackning kvinnorna arbetar med, eller vilka fiskprodukter de tillverkar. Om kvinnorna håller på med en fiskprodukt som är ovanligt sentillverkad, kan männen ta det litet lugnare. Oavsett produkt kan dock männen påverka arbetstempot i högre grad än kvinnorna eftersom deras pauser inte är lika reglerade och deras möjlighet att påverka arbetets utformning är större.

Kvinnorna är mer isolerade i sitt arbete än männen, som träffar fler personer när de flyttar sig mellan olika arbetsmoment. Isoleringen och ensidigheten tillsammans med den ständiga koncentrationen medför att kvinnorna hamnar i en riskzon för psykosocial belastning. De olika graderna av rörelsefrihet för med sig mer muskelbesvär för kvinnor i fiskeindustrin än för män. Ólafsdóttir och Rafnsson (1997) visar att flödeslinjen och de förändringar i arbetsmiljön som ägde rum när den togs i bruk har ökat muskuloskeletala besvär bland kvinnorna. Den tekniska utvecklingen inom fiskeriet har alltså ökat produktionen på bekostnad av kvinnors hälsa.

Norska forskare som analyserat kvinnors och mäns arbete inom den norska fiskindustrin visar på samma strukturer när det gäller könsarbetsdelning och kunskapsutveckling som vi funnit inom det isländska fiskeriet. Även om de olika hjälpmedel för transport och lyft, som de anställda rekommenderas att använda, minskar den fysiska styrkans betydelse i dagens fiskindustri, så hänvisar man till skillnader i fysisk styrka bland kvinnor och män när man vill vidmakthålla könsarbetsdelningen. De visar också hur myten om vad som passar kvinnor respektive män bäst lägger grunden för könsarbetsdelningen som i sin tur bekräftar myten om könens olika skicklighet. Föreställningen om mäns och kvinnors olika egenskaper rättfärdigar att arbetsuppgifterna fördelas olika på kvinnor och män. Det att kvinnor har bestämda arbeten gör att de blir duktiga i just dessa arbeten, och det samma gäller för män. Därmed bekräftar arbetsdelningen könsmyterna. Den könsmässiga arbetsdelningen inom fiskeriet rangordnar också kvinnor och män i förhållande till varandra. Cirkeln är sluten och reproduktionen av könsmyter och könsarbetsdelning vidmakthålls (Husmo 1994, Larsen och Munk-Madsen 1989).

Våra undersökningar visar, i likhet med Husmos undersökning (1994), att människens arbete inom fiskindustrin har högre status än det av tradition kvinnliga arbetet att skära och packa fisk. Statuskillnaden i kvinno- respektive mansarbetet framkommer bl a när det är frågan om att överskrida de könsbestämda gränserna mellan kvinno- respektive mansjobb. Kvinnorna vägrar sällan att ta på sig ett traditionellt mansarbete, medan männen ogärna utför kvinnornas arbetsuppgifter. Att männen arbetar vid flödeslinjen är sällsynt. Enligt Husmo (1993 och 1994) har man i Finnmark tagit in tamilska män för att sköta de traditionella kvinnojobben vid flödeslinjen. De utländska männen i de isländska fiskfabrikerna utför ofta de jobb som finns i gråzonen mellan kvinno- respektive mansjobb. I Norge förekommer, liksom på Island, att unga killar arbetar vid flödeslinjen tillsammans med kvinnorna. Det är i de fallen män som inte lyckats etablera sig bland de övriga männen. Hierarkin är alltså tydlig inom fiskeriet: överst är männen, under dem befinner sig kvinnorna, därefter kommer utlänningar och unga pojkar.

At tamilske menn gjør kvinnearbeid, strider mot kjønnsmytenes logikk, men r okker likevel ikke ved at oppgavene beskrives som kvinneoppgaver (man omtalar en arbeidstaker gruppa som "kvinnefolkene" eller arbeidsstedet som "hos kvinnefolkene", sjöl om opp till halvpar ten at kutter na er tamilske menn) (Husmo 1994: 187).

När fabriksledningen och arbetarna tillfrågas om orsaken till könsarbetsdelningen och vad det är som bestämmer vilka arbetsuppgifter som passar kvinnor respektive män, är det framför allt två förklaringar man får. Den första hänvisar till traditionen; att arbetsuppgifterna alltid har varit uppdelade på detta sättet. Den andra och den mest vanliga förklaringen är att könen inte är lika skickliga att ta hand om alla saker. "Det är inte ett kvinnoarbete" eller "männen klarar inte av det arbetet".

Flera av mina intervjupersoner framhåller dock båda delarna. De förklarar traditionen genom att säga att "det passar könen bäst". Kvinnor anses inte klara av tunga lyft, medan män inte anses ha den noggrannhet och det tålmod som behövs för att skära fisk. De tycker inte heller att det är "manligt" att bearbeta fisken. Några män framhåller att de skulle föredra att bli arbetslösa framför att göra "kvinnojobben". Det är inte löneskillnaden som förklarar detta eftersom fiskeriarbetarna har lika lön, oberoende av kön. Det är snarare frågan om kvinnlighet versus manlighet och motstånd speciellt bland männen att bryta könsgränserna (Rafnsdóttir 1990, Skaptadóttir 1995). Intervjuerna med männen visar att vissa av dem ser på arbetet vid flödeslinjen som "fruntimmersgöra" och att det skulle hota deras manlighet.

En kvinna som hade fått lära två pojkar att packa fisk förklarade varför männen inte borde arbeta med packningen: "De gjorde det bra, men det gick för sakta!"

En ung man som hade skurit fisk och sett andra pojkar skära sade precis det motsatta, också för att visa att detta inte var ett mansjobb: ”Det gick fort, men vi gör det inte bra”.

Det är säkert så att männen på fabriken inte är lika skickliga att skära och packa fisk som kvinnorna. Huvudförklaringen till detta anser vi dock inte vara själva könet, utan att männen inte har fått tillräcklig träning i dessa arbetsuppgifter. Kombinationen av snabbhet och noggrannhet förutsätter en lång inlärningsprocess för alla – också för kvinnorna. Det ser vi när skolflickorna anställs på sommaren vilket påverkar gruppackorden negativt.

Konstaterandet att ”kvinnor är bättre”, bara för att kvinnor som kön anses ha den tålmod och noggrannhet som behövs för att skära fisk, är en nedvärdering av fiskerikvinnornas yrkesskicklighet. Det gör deras kunskap osynlig samtidigt som det bidrar till att de fastnar i ohälsosamma och isolerade arbetsuppgifter. Även om kvalifikationsgraden är låg när det gäller formell utbildning är inlärningsprocessen lång för att hantera fisk både snabbt och skickligt.

Det har visat sig att inom manliga hantverksyrken och tekniska yrken betraktas ofta egenskaper som stor koncentrationsförmåga, noggrannhet och fingerfärdighet som resultat av erfarenhet och yrkesskicklighet. I typiska kvinnojobb betraktas samma egenskaper och kvalifikationer som något som kvinnor ”har naturlig fallenhet för” och som därför inte behöver belönas (Gunnarsdóttir och Rössner 1985). Precis detta ser vi inom fiskeriet.

När arbetet inom fiskefabrikerna analyseras, framkommer hur pass manliga de normer är som bestämmer vad som betraktas som fysiskt tungt arbete. Uppdelningen i kvinno- respektive mansjobb förklaras ofta med hänvisning till att männens arbete är fysiskt tungt, att de behöver göra tunga lyft som kvinnorna inte skulle klara. Kvinnors arbete innebär visserligen inte lika många individuella lyft och böjningar som männens, men på det hela taget är deras arbetsuppgifter minst lika fysiskt ansträngande som männens. Det faktum att de tunga lyften för männen endast förekommer då och då, och att männen – i motsats till kvinnorna – ofta har möjlighet att ta en paus eller att arbeta i en lugnare takt efter ett ansträngande moment, är också viktigt när den sammanlagda arbetsbördan diskuteras.

Vi har exempel på kvinnor som klättrat över könsgränssarna och börjat syssla med det som av tradition definierats som tungt mansjobb, och kommit fram till att dessa arbeten inte är svårare, utan kanske till och med lättare att utföra än de traditionella kvinnojobben. Ett exempel på detta är ”agning”. En kvinna som lämnat frysanläggningen för att börja ”sätta på agn” beskriver hur skeptiska många i hennes omgivning blev eftersom detta ansågs vara ett för svårt arbete för kvinnor.

Mina bröder blev chockerade, men jag har ofta retat dem med att hävda att detta

inte alls är svårare än att arbeta i frysanläggningen. Jag tror jag tio gånger hellre skulle vilja sätta på ågn än att arbeta i frysanläggningen (Skaptadóttir 1995).

På frågan varför hennes bröder tror att detta är ett så mycket svårare arbete svarar hon:

För att de aldrig har arbetat i en frysanläggning. De tror detta är svårare eftersom det brukar vara män som utför dessa arbeten (Skaptadóttir 1995).

Rafnsdóttir (1995) visar, precis som Davies & Esseveld (1988) när de studerar svenska fabrikskvinnor, att medan de flesta trodde att män varken kunde eller borde utföra kvinnors arbete i frysanläggningen, så trodde kvinnorna att de kunde utföra mycket av männens arbete lika bra som dem. Eller som en av kvinnorna uttrycker det:

Även om jag inte vill för ringa de stackars männen så tror jag att kvinnor nästan bättre behärskar det som männen sysslar med än tvärtom (Rafnsdóttir 1995).

Livet utanför fabriken

De intervjuade kvinnorna kommer gång på gång in på förhållandet mellan förvärvsarbete och familjeliv när de diskuterar fabriksarbetet. Det visar sig att det oavlönade hemarbetet är integrerat i lönearbetet för kvinnorna. Även om arbetet är en viktig del av identiteten, så identifierar sig dessa kvinnor inte framför allt som fiskeriarbeterskor. Ute på landet uppfattar sig kvinnorna snarare som människor tillhörande fiskerisamhället eller sjömansfruar och i bland som mödrar till sjömän. De talar mycket om hur viktigt det är för dem att göra hemmet vackert (Skaptadóttir 1995).

Intervjuerna med fiskerikvinnorna visar att förhållandet mellan familj och arbete är mer problematiskt i Reykjavík än vad det är i de små samhällerna. Som påpekas ovan så har kvinnorna i de små fiskerisamhällerna ofta en bättre social och ekonomisk ställning än fiskerikvinnorna i Reykjavík. I huvudstaden är avståndet mellan hem och fabrik större och där är det fler kvinnor som arbetar heltid och har dessutom upp till 25 timmas övertid i veckan. Det tunga arbetet och den långa arbetsdagen för de intervjuade bildar en klar ram för det liv de lever utanför fabriken.

Även om kvinnorna i Reykjavík ger uttryck för en dilemma när det gäller förhållandet mellan familjeliv och lönearbete, så påpekar de också vikten av att ha ett arbete som lätt kan kombineras med familjen, vilket de menar att arbetet i frysanläggningar gör. Den kulturella eftersläpning som framkommer i att den officiella familjepolitiken förutsätter att familjen består av två parter, varav bara en lönear-

betar, innebär en rad problem för många av de intervjuade kvinnorna i Reykjavíkstrakten. De kan inte underlätta samspelet mellan familjen och yrkeslivet genom att gå hem på lunchen och även på kafferasten, som man kan på landsbygden. Distansen mellan arbetsplats och hem i Reykjavík gör att de tvingas försöka ersätta detta med att vara i telefonkontakt med barnen även under arbetet, samt genom att upprätthålla sociala nätverk för barnen när de är ensamma hemma. I dessa nätverk ingår grannar, vänner och familjemedlemmar.

Kvinnorna är dock måna om att inte klaga. De kvinnor som arbetar upp till 65 timmar i veckan lider av både trötthet och skuld känslor gentemot sina barn, men är ändå stolta över sin arbetsinsats. De försöker bibehålla gamla värderingar om att ”barn blir duktiga av att stå på egna ben”, samtidigt som de försöker låta bli att klaga över ekonomiska och sociala svårigheter. På så sätt överlever de vardagen, samtidigt som de bidrar till att vidmakthålla sin egen samhälleliga och personliga underordning. Uppfattningen att ”saker inte blir bättre för att man tjarar om dem”, som några av dem framhåller, kan ses som nyckeln till dessa kvinnors överlevnad, men paradoxalt nog, också till deras underordning. Kvinnorna är mycket stolta, självständiga och duktiga och det är just dessa egenskaper som gör att de klarar sig. De anpassar sig till den rådande situationen och tror att man klarar sig om man arbetar hårt och ”uthärdar”. Men stoltheten – som man i vissa fall istället skulle vilja benämna påtvingad anpassning – vänds mot dem själva när den leder till att de verkliga förhållandena förnekas. Denna förnekelse genomsyrar det moderna isländska samhället. Den är uppenbar bland de intervjuade arbetarna, men också inom den fackliga ledningen (Rafnsdóttir 1995). Samtidigt som vi ser förnekelsen både som ansvarslös och egendomlig när den återspeglas i det fackliga arbetet, kan vi förstå den när den framträder i arbetarnas verklighetsbeskrivning. Om de inte ska ge upp i kampen för de nödvändigheter som ett modernt samhälle kräver, måste de, liksom förr i tiden, använda de enda resurserna de har tillgång till – nämligen tilltron till sina egna arbetsinsatser.

Trots att synen på arbetet inom fiskeriet är mer positiv ute på landsbygden än vad den är i Reykjavík, finns det även där en negativ inställning till det traditionella kvinnoarbetet i frysanläggningarna. Samtidigt som bilden av starka och självständiga kvinnor är vittspridd i de små fiskerisamhällerna, värderas deras lönearbete inom fiskeriet lågt. Synen på de starka kvinnorna förknippas framför allt med deras roll som hustrur till ”hjältarna”, det vill säga till sjömännen som ger sig ut på det farliga havet, och som mödrar till deras barn. Även om de bär upp produktionen i frysanläggningen och på så sätt spelar en central roll i samhällets och även nationens ekonomi, så är det männens frånvaro som gör kvinnorna i fiskerisamhällena starka – inte deras roll i frysanläggningarna.

Slutsatser

Vår avsikt har varit att analysera fiskeriarbetarnas ställning i det isländska samhället utifrån begreppen arbetsnorm, kunskap och könsfördelning. Genom att analysera arbetet i några isländska fiskfabriker visar vi att arbetsmiljön inom fiskindustrin är svår, speciellt för kvinnor. Deras arbetsuppgifter är mer rutinbetonade än männens, de är mer isolerade och de arbetar under en ständig tidspress. Deras arbetskicklighet undervärderas och deras kvalifikationer döljs genom att betraktas som "naturlig fallenhet för kvinnor". Detta medför att kvinnorna fastnar i en sluten cirkel som vidmakthåller den könsmässiga arbetsdelningen inom fiskeriet.

Könsarbetsdelningen är ogynnsam för kvinnor och medför både fysiska och psykosociala svårigheter för dem. Kvinnorna inom fiskeriet har fler muskuloskeletala besvär än männen, stressymptom är vanliga och de har mindre möjlighet till information om det som rör deras arbete. Men – kvinnorna beklagar sig inte. Även om det framkommer under intervjuerna, speciellt med kvinnorna i Reykjavíkstrakten, att levnadsvillkoren bland dessa kvinnor är svåra, så undviker de bestämt att tala om livet som jobbigt. Detta beror, menar vi, till en stor del på kulturella normer på Island; stolthet och inställningen att man inte skall beklaga sig över sin nöd. "Det ordnar sig" är ett flitigt använt uttryck, och det visar sig att kvinnorna ser till att livet ordnar sig, inte bara för dem själva, utan för hela familjen.

I Reykjavíkstrakten, där många av de heltidsarbetande kvinnorna är ensamstående mödrar eller gifta med män med en relativt låg inkomst, ställs kvinnor inför två motstridiga krav. Nämligen att visa att de klarar sig genom mycket lönearbete, samtidigt som de måste ge sina barn all den tid och de krafter som en "bra" omsorg och kärlek kräver.

Mellan yrkesorientering och familjeorientering existerar dock ingen dikotomi och dessa begrepp räcker inte för en analys av kvinnornas verklighet. De intervjuade kvinnorna hade utvecklat en stark yrkesidentitet, men de var också familjeorienterade. De såg på hemmet som en viktig bas i sitt liv, men snarare i kombination med yrkesarbete än som någonting som skulle komma i stället för det. Både yrket och familjen var viktiga delar av deras identitet. Och i likhet med andra forskningsresultat fann vi att dessa kvinnor ansåg att de, genom att arbeta i fiskindustrin gjort ett val som var det bästa för barnen. I Reykjavíkstrakten var kvinnorna måna om att påpeka att deras yrke, trots den långa arbetsdagen på frysanläggningen, lätt kunde kombineras med moderskapet.⁶

På landsbygden finns det en annan grupp kvinnor som bär upp fiskberedningen. Bortsett från de utländska gästarbetarna, som framför allt är kvinnor, är många av kvinnorna gifta med sjömän – fiskerisamhällets hjältar. Även om sjömansfruarna har kontroll över männens lön och agerar som familjens överhuvud i vardagen, och trots att de spelar en central roll i fiskefabrikerna, som ibland är den enda, och

nästan alltid den största industrin i respektive samhälle, så har kvinnorna endast fått en svag formell eller ekonomisk makt i dessa samhällen (Skaptadóttir 1995). Dessa kvinnor betraktas som starka och självständiga. Styrkan och självständigheten kommer dock inte ifrån den centrala rollen de spelar i samhällets ekonomi. Den kommer snarare ifrån deras roll i reproduktionen och ifrån det att vara kvinnorna bakom sjömännen – hjältarna – nationalekonomins pelare. ■

Noter

¹ De kvinnogrupper som arbetar deltid i Reykjavikstrakten är framför allt äldre gifta kvinnor, som ofta väljer att arbeta deltid eftersom de fått förslitningsskador och inte orkar arbeta mera inom fiskeriet. Även yngre gifta kvinnor som har små barn hemma arbetar deltid.

² Se till exempel Gudmundsson 1902, Nordal 1942, Ólafsson 1985 och Júlíusdóttir 1993.

³ På Island skrivs det dödsrunor, som publiceras i dagstidningar, framför allt i den största dagstidningen *Morgunblaðið*. Det är främst vänner och bekanta som skriver ett kort porträtt om den avlidne och dennes arbete, familjeförhållanden och så vidare.

⁴ Kvinnorna står sida vid sida vid en transportbana, som kallas för flödeslinje (flow-line). Det är ett löpande band som för fisken ifrån filmaskiner na till de kvinnor som skär, väger och packar. Det finns också ett annat band som transporterar bort fiskerester och ben. Innan arbetade de flesta enligt ett individuellt ackordssystem, men sedan införandet av flödeslinjen (för ungefär tio år sedan) arbetar alla i gruppackord, som är ett genomsnittssackord.

⁵ Att arbetsuppgifter bland industriarbetande män innebär betydligt mer rörelsefrihet än vad som gäller för kvinnor inom industrin är något som även forskare i Sverige och Norge har påvisat. Se diskussion i Kaul & Lie (1982) och Davies & Esseveld (1988).

⁶ Flera forskningsresultat tyder på att det är viktigt för kvinnor att kunna visa att deras "val av yrke" är bra för barnen, att de har anpassat sig till familjens eller åtminstone barnens behov. Det visar sig samtidigt att hur de än väljer, vad de än gör, hävdar de att de gör det "för barnens skull". Gunnar Andersson (1993:267) skriver följande när han diskuterar chefsfruas modersroll: "För barnens skull kan [...] betyda att stanna hemma när barnen är små, att jobba deltid liksom att jobba heltid eller göra karriär. De som är starkt familjeorienterade stannar hemma eller arbetar deltid. De som är starkt yrkesorienterade jobbar långt deltid eller heltid. Men oavsett yrkesstrategi är deras handlande en anpassning till familjen, barnen och mannen. För barnens skull."

Referenser

- Andersson, Gunnar (1993) *Leva för jobbet och jobba för livet. Om chefsfamiljers vardag och samlevnadsformer*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Cavendish, Ruth (1982) *Women on the Line*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Davies, Karin och Johanna Esseveld (1988) *Att hoppa hage i den svenska arbetsmarknaden. En studie av arbetslösa fabrikskvinnor*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Davies, Karin & Johanna Esseveld (1989) *Kvalitativ kvinnoforskning*. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Finnbogason, Guðmundur (1969) *Land og bjóð*. Fylgirit med Árbók Háskóla Íslands 1921. (Seinni útgáfa).
- Gudmundsson, Valtýr. (1902) *Íslands kultur ved aarhundredeskiftet 1900*. E.B Köpenhamn.
- Gunnarsdóttir, Eva och Ulla Rensner (1985) *Fruntimmersgöra. kvinnor på kontor och verkstadsgolv*. Stockholm: Prisma.
- Husmo, Marit (1994) "Kjønnsom kvalifikasjon i fiskeindustrien" s 179–189. I *Leve Kysten? Strandhogg i fiskeri-Norge*.
- Husmo, Marit (1993) "Drømmen om att bli fiskekøper. Om rekruttering til ledelse og kvinners lederstil i norsk fiskeindustri". *NFFR-rapport* 7, Tromsø: Norges Fiskerihøgskole, Universitetet i Tromsø.
- Jónsson, Friðrik H & Ólafsson, Stefán (1991) *Lífssköðun í nútímalegum bjóðfélögum*. Félagsvísindastofnun.
- Kaul, Hjørdis & Lie, Merete (1982) "When Paths are Vicious Circles – How Women's Working Conditions Limit Influence" i *Economic and Industrial Democracy* 3: 465-481
- Magnússon, Finnur (1990) *The Hidden Class. Culture and Class in a Maritime Setting: Iceland 1882–1942*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Nordal, S (1942) *Íslensk menning*. Reykjavík: Mál og menning.
- Ólafsdóttir, Hulda, & Rafnsson, Vilhjálmur (1997) "Increase in musculoskeletal symptoms of upper limbs among women after introduction of the flow-line in fish-fillet plants". (Under publicering)
- Rafnsdóttir, Guðbjörg Linda (1990) *Kvinnujobb – mansjobb. Diskussion kring teorier om könsarbetsdelningen*

och dess betydelse för kvinnor . Lund: Lunds Universitet: Research Reports.

Rafnsdóttir, Guðbjörg Linda (1995). *Kvinnofack eller integrering som strategi mot under ordning. Diskussion kring kvinnliga fackför eningar på Island*. Lund: Lunds University Press.

Skaptadóttir, Unnur Dís (1995) *Fishermen's wives and fish processors: Continuity and change in women's position in Icelandic fishing villages, 1870-1990*. New York: University of New York (Ph.D. Thesis).

Skaptadóttir, Unnur Dís (1996) "Housework and W age

Work: Gender in Icelandic Fishing Communities" s 87-105; Pálsson, G. and Durrenberger, E. P. (red). *Images of Contemporary Icelandic. Everyday Lives and Global Contexts*. University of Iowa Press.

Smith, Dorothy (1987) *The Everyday World as Problematic: a Feminist Sociology* . Boston: Northeastern U. Press.

Tomasson, Richard F (1980) *Iceland: The First New Society*. Minneapolis: University of Minnesota Press and Icelandic Review .

ABSTRACT

Gender, Norm and Knowledge in the Fishing Industry

GUÐBJÖRG LINDA RAFNSDÓTTIR AND
UNNUR DÍS SKAPTADÓTTIR

This article deals with the position of women fishplant workers in Iceland. We focus primarily on women's work in freezing plants but also consider their position in Icelandic society. In our analysis of women's position in the fishery we examine such aspects as work norms, definitions of skill, and division of labour. We show that there is a clear gender division of labor, and jobs are defined as womanly or manly. Women's work is valued less and is not seen as requiring skill but feminine qualities. In the freezing plants women are under more constant pressure during their work than men are and their work has become increasingly monotonous. They combine wage work with housework and many of them are single mothers who work full time. Having a strong work ethic these women do not complain in spite of hard work and low wages. By examining women's position in the fishery we find that gender inequality is not only maintained by low wage and double day but is an integral part of the work process in the fish plants.

Livsvärldens rationalisering och studiet av partikularism

CARL CASSEGÅRD

Inledning¹

Syftet med denna artikel är dels att kritisera Jürgen Habermas begrepp "livsvärldens rationalisering", och dels att visa hur denna kritik kan bidra till att göra hans teori fruktbar för studiet av partikularism. Med partikularism menar jag bejakandet av insett partikulära värderingar och normer (t ex genom identifikationen med en nation eller etnisk grupp). Som bekant har Habermas i sin samhällsteori först och främst sysslat med problem som har att göra med vad han kallar systemets kolonisering av livsvärlden. Fenomenet partikularism är ett område som han själv lämnat relativt orört. Visserligen innehåller hans tänkande ansatser till en teori om partikularism, men tyvärr lider denna enligt min mening av svårigheter som den har svårt att lösa i sitt nuvarande skick. Till stor del menar jag att detta beror på en inre spänning i hans rationaliseringsbegrepp, som försvårar teoretiseringen av partikulariseringsfenomenet. Som jag ska försöka visa gör denna inre spänning det också onödigt svårt för honom att ge en precis analys av koloniseringen av livsvärlden. För att överkomma dessa svårigheter menar jag att rationaliseringsbegreppet måste tudelas. Dels menar jag att rationalisering kan ses som *kritisk rationalisering*, och dels som *generalisering*. Preliminärt kan jag definiera *kritisk rationalisering* som att allt fler föreställningar som tagits för givna ifrågasätts, och *generalisering* som att kunskap och moraliska principer utkristalliseras som är alltmer generellt godtagbara. Termerna kommer dock att ges en närmare bestämning längre fram.

Vad gäller definitioner i övrigt, menar jag med *universalism* när de normer som styr ens eget eller ens egen grupps handlande antas kunna godtas frivilligt av alla,

CARL CASSEGÅRD

är doktorand vid sociologiska institutionen, Lunds universitet. Hans avhandling behandlar Japan, reifikation och uppfattningar om det goda livet.

och med *partikularism* som nämnts när de bara antas gälla en själv eller ens egen grupp.² *Grupp* fattar jag i vid bemärkelse som alla kollektiv som av medlemmarna själva uppfattas som ett sådant. Termen kan omfatta t ex klass, kön, ras, kultur, nation, etniska eller religiösa grupper. För mina resonemang räcker dessa subjektiva grupp-kriterier; jag förutsätter alltså inga objektiva kriterier för t ex klass eller nation. Preliminärt kan *partikularisering* karaktäriseras som motsatsen till generalisering, som att normer och föreställningar blir allt mindre allmänt godtagbara.

Tre avgränsningar

Artikeln kommer genom sin problemställning att beröra minst tre olika områden, inom vilka redan en omfattande diskussion pågår: den allmänt ställda frågan om hur partikularism kan förklaras, den pågående diskussionen kring Habermas moralfilosofi, och den tidigare kritiken mot hans rationaliseringsbegrepp. Några kommentarer kan vara på sin plats för att visa hur innehållet i artikeln förhåller sig till dessa diskussioner.

För det första vill jag understryka att utvecklingen av rationaliseringsteorin i sig inte är tillräcklig för att ge en fullständig förklaring av uppkomsten av partikularism. Vad jag är ute efter att förklara är hur partikularism är förenlig med och till *viss del* kan förklaras med en viss typ av rationalisering – nämligen kritisk rationalisering.³ En mer fullständig förklaring av partikularistiska orienteringar skulle först och främst behöva inbegripa en komplettering av rationaliseringsteorin genom uppmärksamhet mot samhällliga maktförhållanden och mot individuella orienteringar (t ex beträffande den egna "identiteten").⁴ Dessa i förhållande till rationaliseringsteorin externa faktorer behövs också för att förklara den divergens *mellan* de två olika typer av rationalisering som jag kommer att ta upp i denna artikel. Med Habermas terminologi måste man skilja utvecklingens "logik" – utvecklingen som rekonstruerbar som ideal, kontrafaktisk modell – från dess verkliga förlopp, dess "dynamik". Utvecklingens dynamik är inte något som kan förklaras enbart utifrån en teori om rationalisering.

För det andra uppkommer naturligt frågan om relevansen av innehållet i artikeln för diskussion om Habermas moralfilosofi. Jag kommer i artikeln att i görligaste mån undvika diskussionen. Visserligen måste varje revision av rationaliseringsteorin inom ramen för Habermas teori bygga närmast med nödvändighet också få implikationer för hans moralfilosofi. Att utvidga sökluften till ett moralfilosofiskt plan hade därför varit intressant, men är dels alltför utrymmeskrävande, och dels ur strikt sociologisk synvinkel onödigt, eftersom jag menar att bortseendet från moralfilosofin i detta sammanhang inte behöver inverka menligt på det resonemang jag för.⁵ Som framgår i relativt nyskrivna texter har Habermas engagemang i den moralfilosofiska debatt som idag tilldrar sig ökat intresse, inte påverkat hans

tidigare syn på rationalisering på något relevant sätt.⁶

Hur förhåller sig för det tredje min kritik av Habermas teori om rationaliseringen av livsvärlden till den kritik som tidigare riktats mot denna? Denna kritik har ofta gällt hans gränsdragning mellan och karaktäristik av rationalitetsformen hos de kulturella ”värdesfärer” (konst, vetenskap, moral), som han menar utdifferenterats och segregeras från varandra genom rationaliseringen, eller också mot hans syn på växelspelet mellan dessa (se t ex McCarthy 1984, Ingram 1991; se Habermas 1984, för hans svar på McCartthys kritik). Jag kommer här inte att gå närmare in på denna kritik, eftersom den kretsar kring en annan fråga än den som jag tar upp. Till skillnad från dessa kritiker riktar jag inte min kritik mot Habermas behandling av de tre ”värdesfärerna”, utan mot hans behandling av rationaliseringens olika formella aspekter, närmare bestämt generalisering och kritisk rationalisering. Dessa kännetecknar rationaliseringen inom alla de tre värdesfärerna. Mig veterligen har ingen tidigare kritik tagit avstamp från skillnaden mellan dessa formella aspekter.⁷

För att sammanfatta gör jag i denna artikel inte anspråk på att lägga fram en fullkomlig teori om partikularism; jag är heller inte intresserad av att lägga fram stöd för någon moralfilosofisk riktning; och jag går inte heller in på frågan i vad mån Habermas behandling av de tre värdesfärerna kan anses vara korrekt.

Habermas livsvärldsrationaliseringsbegrepp och dess två beståndsdelar

Det framgår ganska klart hos Habermas vad han menar med livsvärldsrationalisering. Livsvärlden är rationaliserad i den mån gemensamma uppfattningar inte är bestämda i förväg av traditionen utan har etablerats kommunikativt av oss själva. Med hans egna ord ”kan en livsvärld betraktas som rationaliserad i den utsträckning som den tillåter interaktioner som inte styrs av normativt *tillskriven* enighet utan – direkt eller indirekt – av kommunikativt *uppnådd* förståelse” (Habermas 1991:340). Rationalisering uppfattas här som en utvidgning av området för kommunikativ rationalitet, dvs en ökad förmåga att i samråd med andra nå förståelse, att kritisera och att diskursivt infria utsagor med goda skäl. Jag ska här försöka visa att denna formel pekar på två skiljda beståndsdelar i rationaliseringsbegreppet, och att relationen mellan dessa är mer problematisk än vad Habermas verkar föreställa sig.

Kommunikativt handlande utövas enligt Habermas alltid mot bakgrund av en livsvärld som avgör vilka utsagor som känns relevanta att resa, att stödja eller att kritisera. Livsvärlden är den otematiserade, diffusa och aldrig helt medvetandegjorda bakgrund som tillhandahåller de grunder på vilka de tematiserade giltighetsanspråken förkastas eller godtas. Närmare bestämt menar Habermas att livs-

världen har tre komponenter: kultur, samhälle och personlighet. På det kulturella planet sker en *kulturell reproduktion*, dvs ett vidareförande av traditioner med målet att bevara giltig kunskap. Vid störningar av denna process uppstår ”meningsförlust”, förståelseprocesser riskerar att misslyckas och livsvärldens tolkningsscheman framstår som relativa och osäkra. På samhällsplanet sker en *social integration*, som tjänar till att koordinera handlande och som kan mätas genom graden av solidaritet bland gruppmedlemmar. Vid störningar av denna process uppstår anomi och solidariteten bryter samman. På personlighetsplanet sker en *socialisation*, som harmoniserar individer med kollektiva livsformer och ger dem förmåga att handla i en mängd olika socialt definierade situationer, och denna process kan mätas genom ansvarigheten hos aktörerna. Störningar leder här till alienation och ”psykopatologier” som hotar individers identitet. Hur menar Habermas att denna livsvärld förändras genom rationaliseringen? I det följande kommer jag att stödja mig på Habermas ”standardpresentation” av livsvärldens rationalisering, som återfinns i band 2 av *Theorie des kommunikativen Handelns* och i slutföreläsningen i *Der philosophische Diskurs der Moderne* (1992c:137–147 respektive 1994b:342–347).

I denna standardpresentation tar han för det första upp de aspekter av rationaliseringen som faller under vad han kallar den ”strukturella differentieringen av livsvärldens komponenter”, dvs den ökade förmågan hos människor att göra skillnad mellan kultur, samhälle och personlighet. Detta medför ett tilltagande ifrågasättande av rådande traditioner. Enligt Habermas beskrivning leder denna process till att människors personlighet inte längre är beroende av en viss kulturell eller social omgivning, till att man får en social integration som bygger på kritiserbara normer, och på det kulturella planet till ett ökat utbud av olika världsbilder. Att människor på detta sätt skiljer mellan giltighetssfärer i tilltagande grad leder enligt Habermas till en accelererande reflexivitet som framtvingar en permanent revision av kulturella traditioner, till formella eller diskursiva procedurer för att etablera sociala normer och till individuellt ansvar för personligt självförverkligande (1992c:146, 1994b:345). Detta motsvarar i hög grad vad jag kallar *kritisk rationalisering*, dvs den ökade beredskapen att ifrågasätta etablerade uppfattningar.

Eftersom Habermas rationaliseringsbegrepp står i centrum för min diskussion kan det här vara befogat att citera hans egen beskrivning av livsvärldens strukturella differentiering:

In the relation of culture to society, structural differentiation is to be found in the gradual uncoupling of the institutional system from worldviews; in the relation of personality to society, it is evinced in the extension of the scope of contingency for establishing interpersonal relationships; and in the relation of culture to personality, it is manifested in the fact that the renewal of traditions depends more and more on

individuals readiness to criticize and their ability to innovate. The vanishing point of these evolutionary trends are: for culture, a state in which traditions that have become reflective and then set aflow under go continuous revision; for society, a state in which legitimate orders are dependent upon formal procedures for positing and justifying norms; and for personality, a state in which a highly abstract ego-identity is continuously stabilized through self-steering. (Habermas 1992c:146, se även 1994b:345)

För det andra tar Habermas upp de aspekter av rationaliseringen som faller under vad han kallar ”separationen mellan form och innehåll”. Med detta menas att världsbilder och normer inte längre är bundna till partikulära livsvärldar, utan ersätts av generella och abstrakta principer. I den helt rationaliserade kulturen överlever bara de normer och föreställningar som är universella, på samhällsplanet upprättas abstrakta och generella principer som reglerar procedurer snarare än substantiella frågor, och på personlighetsplanet frigörs identiteten från partikulära kontexter i det att allt mer allmängiltiga kompetenser förvärvas (1992c:146, 1994b:344f). Denna beskrivning ligger mycket nära vad jag kallar *generalisering*.⁹

Även när det gäller denna andra aspekt – separationen av form och innehåll – kan det vara befogat att låta Habermas komma till tals med egna ord:

On the cultural level, the traditional nuclei that guarantee identity separate off from the concrete contents with which they were once closely woven in mythical worldviews. They shrink to abstract elements such as concepts of the objective, social and subjective worlds, presuppositions of communication, procedures of argumentation, abstract basic values etc. On the level of society, general principles are crystallized out of the particular contexts to which they were once bound in primitive societies. In modern societies, principles of legality and morality prevail which are less and less tailored to particular life forms. On the level of personality, the cognitive structures acquired in the process of socialization are dissociated ever more emphatically from the contents of cultural knowledge with which they were initially integrated in ‘concrete thinking’. The objects with respect to which formal competences can be exercised become ever more variable. (Habermas 1994b:344f, se även 1992c:146)

Förutom dessa två aspekter nämner Habermas också ibland (i *Theorie des kommunikativen Handelns*, men inte i *Der philosophische Diskurs der Moderne*) en tredje aspekt av livsvärldens rationalisering, nämligen specialiseringen och institutionaliseringen av livsvärldens reproduktionsprocesser. Med detta menas att den rationalisering på idéplanet som skildrats ovan ges professionellt och institutionellt organiserad form (Habermas 1992c: 146f). Denna tredje aspekt kommer jag här att lämna åsido, eftersom jag inte tror att det särskiljande för denna aspekt – själva institutionaliseringen – påverkar den ytterst formella diskussion jag här för om rationalisering.

TABELL

	Strukturell differentiering (kritisk rationalisering)	Separation av form och innehåll (generalisering)
Kultur	Konstant revision av ohållbara traditioner (som alltmer måste kunna rättfärdigas diskursivt)	Abstrahering av livsvärldens formella element (som är gemensamma för alla livsvärldar)
Samhälle	Sociala normers legitimitet måste alltmer kunna säkras diskursivt	Etablering av generella principer och normer
Personlighet	Identiteter måste alltmer stabiliseras genom självstyrning	Identiteter blir allt mindre bundna till partikulära kontexter

I fortsättningen kommer jag att hålla mig till de två förstnämnda delaspekterna av rationaliseringen. I tabellen ovan har jag sammanfattat de kännetecken Habermas för in under dessa.

Med denna korta genomgång har jag velat visa på två beståndsdelar i Habermas rationaliseringsbegrepp:

(1) Kritisk rationalisering – d v s att *giltighetsanspråk måste rättfärdigas alltmer explicit*. Rationalisering betyder här en destruktion av traditioner med diskursivt ohållbara giltighetsanspråk. Resultatet av kritisk rationalisering är att inga normer och föreställningar erkänns som inte stödjer sig på skäl som är subjektivt övertygande.

(2) Generalisering – d v s att *rättfärdiganden görs i termer av alltmer generella principer*. Rationalisering betyder här en konstruktion av traditioner med allmänt godtagbara giltighetsanspråk. Resultatet av generalisering är uppkomsten av normer och föreställningar som stödjer sig på skäl som är intersubjektivt övertygande.

Låt oss återvända till den sammanfattande formel för livsvärldsrationaliseringen som jag presenterade i början av förra kapitlet: att rationaliseringen är en förskjutning från en av traditionen "föreskriven enighet" till en av kommunikationsdeltagarna rationellt "uppnådd konsensus". Vi ser nu att både kritisk rationalisering och generalisering är inbegripna i denna formulering.¹⁰ Dels leder tilltagande kritisk prövning till en erosion av traditionen, och dels förutsätts redan i formuleringens själva ordval att en ny konsensus kommer att kunna etableras. Denna formel täcker alltså inte fall där kritisk rationalisering inte åtföljs av generalisering. Med andra ord kan livsvärldsrationalisering för Habermas inte betyda en utveckling mot söndring, fragmentering eller partikularisering.

Denna kluvenhet är inom parentes sagt något som även kännetecknar Habermas

syn på kommunikativ rationalitet i stort. Jag har här inte för avsikt att fördjupa mig i hans s k "formalpragmatik" – d v s den språkfilosofi som ligger till grund för hans teoretiska arbete. Vad man dock kan notera är att kommunikativ rationalitet för det första står för en talares beredskap att diskursivt infria sina utsagor med hjälp av goda skäl, något som gör att rationalisering för Habermas måste täcka tillbakagången för okritisk förlitan på traditionella normer till förmån för ett kritiskt, diskursivt förfarande som kräver att normer kan rättfärdigas med goda skäl. Det är frigörandet av denna kritiska potential som jag här kallar kritisk rationalisering. För det andra står kommunikativ rationalitet inte bara för en beredskap till ömsesidig kritik, utan inbegriper också en vilja till konsensusbildning. Kommunikativt handlande förutsätter för Habermas tron på möjligheten att uppnå samstämmighet om det vi talar om. Rationalisering blir därför något som successivt sällar bort utsagor som vi inser är partikulära, dvs utsagor vars giltighetsanspråk inte kan infrias universellt. Rationalisering kan därför för Habermas inte bara vara kritisk rationalisering, utan måste också ses som generalisering, d v s en tilltagande renodling av generaliserbara normerna och principerna.

Som framgår av detta referat skiljer Habermas ansatsvis mellan kritisk rationalisering och generalisering. Men tyvärr vidareutvecklar han inte skillnaden. Förutom den i detta sammanhang gjorda uppdelningen mellan differentieringen av "strukturella komponenter" respektive av "form och innehåll", behandlas begreppet livsvärldsrationalisering som ett enhetligt begrepp som på ett oproblematiskt sätt förutsätts kunna inbegripa båda dessa aspekter utan självmotsägelser. Distinktionen utnyttjas med andra ord inte i den efterföljande diskussionen. Problemet är att Habermas, trots att han uppmärksammat skillnaden, i sin samhällsanalys inte återvänder till den. Genom att där hålla fast vid ett odifferentierat rationaliseringsbegrepp blir han oförmögen att gripa processer där de två aspekterna befinner sig i otakt.

Är Habermas teori användbar för studiet av partikularism?

Den kritik jag tillåtit mig mot Habermas har sin bakgrund i ett tillstånd som blivit allt mer tydligt i moderna samhällen. Medan tecknen på ökad reflexivitet och "kulturell friställning" ökat är generaliseringen en process som avstannat. Istället för en generalisering som kunnat hålla jämna steg med ökningen av samhällets komplexitet och tillåta oss att överblicka denna komplexitet från en gemensam grund, har vi sen några decennier sett en renässans för nationalism och bejakandet av det partikulära – d v s tecken på en resignation inför denna "oöverskådlighet". Kritisk rationalisering har med andra ord gått snabbare än generalisering. Utvecklingen har å ena sidan inneburit en ökad reflexivitet och en ökad förmåga att kritiskt granska och självständigt välja bland de tillgängliga världsbilderna, men å an-

dra sidan har den lett till en ökad partikularisering. Det har alltså skett en faktisk divergens mellan de två aspekter av rationaliseringen som Habermas *inte* skiljer mellan i sin samhällsanalys.¹¹

Trots detta finns det en sida i Habermas teoribyggge som erbjuder en god utgångspunkt för en teori om partikularism. Det finns hos honom vad man skulle kunna kalla en *dissensus-tes* – tesen att kritisk rationalisering ökar risken för dissensus eller för oenighet. En av de viktigaste konsekvenserna av rationaliseringen är enligt Habermas den minskade möjligheten att lita på givna förebilder. I moderna samhällen sker konsensusökandet därför alltmer under risk för oenighet. När konsensusformeringar måste rättfärdigas genom giltighetsanspråk som ständigt måste erkännas på nytt, riskerar de också att bli bräckliga och instabila. Denna dissensus-risk hotar samordnandet av människors handlingar, d v s samhällets integration (se 1991:341, 1992a:37ff).

Habermas tar emellertid inte denna dissensus-tes som utgångspunkt för en teori om partikularism, utan är intresserad av den av två andra skäl:

För det första vill Habermas visa hur risken för dissensus kan övervinnas kommunikativt, genom etablerandet av en mer generell, rationell konsensus. Detta gör han genom att uppställa vad jag skulle vilja kalla en ”konsensus-tes”, enligt vilken kritisk rationalisering ger impulser till och möjliggör generalisering. Habermas hopp står till att dessa impulser genom sin enträgenhet och genom att behovet att handla konsensuellt i allt mer diversifierade kontexter skapar ett svagt men permanent tryck mot generalisering – trots att de ofta tystas och neutraliseras av motverkande tendenser. Denna tes räcker dock enligt min mening inte till för att rättfärdiga att kritisk rationalisering och generalisering knyts samman till ett enda begrepp.¹²

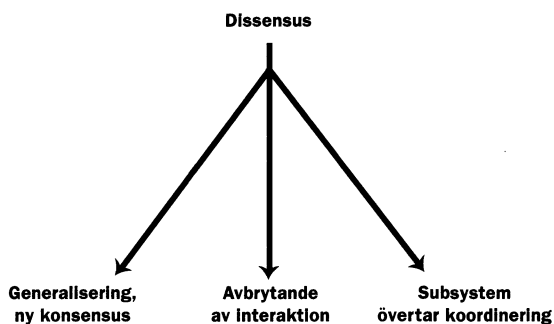
För det andra tar Habermas upp dissensus-risken eftersom den erbjuder en förklaring till varför vad han kallar subsystem som ekonomi och byråkrati utdifferentialiserats ur livsvärlden. På så vis kunde dissensus-risken kringgås, eftersom systemmedier som pengar och byråkratisk makt kunde träda in och ersätta uppbyggandet av ömsesidig förståelse. Risken för dissensus behövde därmed inte längre hota handlingskoordinationen. Språkliga universellt orienterade konsensusmekanismer har kunnat undvaras och livsvärlden avlastas – om än till priset av alienation, sönderfallande social solidaritet m m Dissensus-tesen intar alltså en avgörande teoretisk roll som länk till Habermas systemanalys och för förklaringen av subsystemens funktion.

Med detta förhållande klargjort ser man att dissensus-risken utgör ett viktigt ”vägskäl” för samhällets modernisering, från vilket två klart urskiljbara vägar förgrenar sig i Habermas teorilandskap: för det första den väg som går till systemdifferentiering, men för det andra också den väg som leder till ett övervinnande av

värdesystemens uppsplittring genom kommunikativa ansträngningar. Vad jag här skulle vilja tillägga är det uppenbara att man också kan utnyttja dissensus-risken som utgångspunkt för en teori om partikularism. Vad en sådan teori skulle beskriva är den utveckling där risken för dissensus *inte* övervinns, d v s där kritisk rationalisering inte beledsagas av generalisering, och där uppkomna konflikter heller inte kan biläggas genom systemmedier.

För att sammanfatta det hittills sagda menar jag att man måste tolka Habermas teori så, att kritisk rationalisering kan leda till en ökning av dissensusrisken. Från ett dissensustillstånd kan utvecklingen gå åt tre håll: 1) mot en ny, mer generell konsensus om normer för interaktionen, dvs mot generalisering, 2) mot ett avbrott av interaktionen eller 3) mot att subsystem som frikopplats från normativa kontexter övertar koordineringen av interaktionen (se figur 1).

FIGUR 1

Habermas har själv lagt ner mest möda på att förklara det första och det tredje alternativet. Det första hoppas han på, och genom det tredje kan han förklara hur livsvärlden koloniserats av systemet. För att förklara partikularism är det emellertid det andra alternativet som teoretiskt behöver vidareutvecklas.

En sådan teori om partikularism skulle utgå från dissensus-risken och undersöka denna som partikularismens upphovsplats. För att kunna utnyttja denna möjlighet krävs emellertid att man uppmärksammar relationerna mellan denna risk och kritisk rationalisering respektive generalisering, och att den inte skymms bort under ett odifferentierat begrepp som livsvärldsrationalisering. En nedbrytning av detta begrepp skulle underlätta tematiseringen av problemet att dess beståndsdelar inte alltid rör sig i takt. Jag föreslår därför att man istället använder termerna ”kritisk rationalisering” och ”generalisering”. På så vis skulle utvecklingen mot dissensus och partikularisering kunna teoretiseras på ett mer precist sätt. Termen ”livsvärldsrationalisering” har naturligtvis fortfarande värde som en term för sammanfallandet av kritisk rationalisering med generalisering. Men som ett teoretiskt begrepp

har det nackdelen att det inte kan integreras i entydiga orsakssamband. Den teoretiska hanteringen av livsvärldsrationaliseringens potentiellt motstridiga effekter skulle underlättas om de istället spårades tillbaka till de respektive underprocesser som begreppet täcker. Dels tror jag att denna blygsamma konkretisering av begreppet skulle öka teorins förmåga att förklara partikularism, dels tror jag att vissa av Habermas förklaringar av reifikationsprocessen skulle vinna i klarhet, genom att det skulle ge bättre möjligheter att begreppsliggöra dissensusrisken och möjligheterna till sammanbrott av kommunikationen, och relationerna mellan system och livsvärld.

För att sammanfatta har den direkta kritik jag har riktat mot Habermas gällt hans användning av ett odifferentierat rationaliseringsbegrepp som kan ge upphov till missförståndet att kritisk rationalisering har en stark koppling till generalisering, som i sin tur försvårar en teoretisering av sambandet mellan rationalisering och partikularisering. Detta missförstånd hade han kunnat avvisa lättare om han hade haft ett känsligare begreppsapparat till förfogande.

Jag ska nu gå in på några fält där jag hoppas att fördelarna med en differentiering av livsvärldsrationaliseringensbegreppet ska visa sig.

Fördelarna med en delning av begreppet livsvärldsrationalisering

Vad skulle vinnas på att ersätta begreppet livsvärldsrationalisering med begreppen kritisk rationalisering och generalisering? Det finns åtminstone tre sätt på vilka jag skulle kunna försöka visa på fruktbarheten i detta förslag:

(1) Det första vore att utveckla teori om partikularism med utgångspunkt från distinktionen mellan de olika typerna av rationalisering.

(2) Ett andra sätt vore att visa hur Habermas förklaringar av partikularism dras med problem, som hade kunnat undvikas med mer entydiga begrepp.

(3) Slutligen kan man försöka visa att hans teori som helhet – inklusive tesen om livsvärldens kolonisering – skulle bli klarare och mer exakt med de nya begreppen.

Det första sättet finns det inte utrymme för i denna artikel. Jag har emellertid diskuterat utformningen av en sådan teori på annat håll.¹³ Här kommer jag därför att koncentrera mig på de två sistnämnda sätten, som jag tar upp i tur och ordning.

Oklarheter i Habermas förklaringar av partikularism

Jag menar att den tolkning av partikularistiskt grundade konflikter som är mest näraliggande i ljuset av vad Habermas skrivit om dissensusrisken är att de är resultatet av den samtidiga frånvaron av generalisering och ingrepp genom systemmedier när en rådande konsensus ifrågasatts. Om den uppkomna oenigheten inte kan övervinnas – vare sig det sker genom kommunikativt handlande eller systemme-

dier – blir resultatet en ökning av risken för partikularistiska konflikter. Detta är emellertid inte vad Habermas faktiskt skriver om partikularism. I *Theorie des kommunikativen Handelns* kan man i själva verket urskilja två andra, sinsemellan ganska olika förklaringar. Den första ger han i samband med skildringen av livsvärldens ”fragmentering” och den andra i slutkapitlet där han går igenom ”protestpotentialer” mot systemet:

(1) Med den franska revolutionen inleddes enligt Habermas en epok av ideologiska massrörelser. Vad som är av särskilt intresse för oss är vad han kallar den ”andra generationen av ideologier”, som var en reaktion på de första borgerliga frihetsideologierna och bland vilka Habermas räknar in en rad ideologier från anarkism och kommunism till fascism och nazism. Bland dessa finns alltså uttalat partikularistiska ideologier, även om Habermas inte gör någon poäng av det. Epoken av ideologier går emellertid mot sitt slut med tilltagande rationalisering. Ideologierna, med sina ”totaliserande ordningsuppfattningar” och ”globala helhetstolkningar” går under i moderna, rationaliserade samhällen. Men Habermas kan inte anklagas för en naiv tro att modernisering medför ett utdöende av partikularism. Bilden är mer komplicerad. Ideologiernas minskade genomslagskraft är bara ett symptom på en djupare ”fragmentering” av livsvärlden, som inte bara raserar ideologier, utan dessutom ”berövar vardagsmedvetandet dess syntetiserande kraft”. Det betyder att inte bara ideologierna utan också varje annan helhetstolkning tappar i trovärdighet. Vad som då händer är att detta medvetande ”kastats tillbaka mot traditioner vars giltighetsanspråk redan har avvisats”, och även om det undgår dessa diskrediterade traditioner ”är det hopplöst splittrat”. I ingendera fallet kan det erbjuda motstånd mot systemets kolonisering. Vad Habermas här frammanar är en komplicerad bild av antimoderna reaktioner som varken helt dör ut eller förmår erbjuda trygghet. Ideologierna blir maktlösa men kan ändå inte begravas (1992c:353ff).

Men strider inte denna bild mot att partikularistiska ideologier idag om något tycks ha fått ökad styrka? Jag vill inte säga att Habermas förklaring av partikularism är felaktig. Men den uppenbart starka övertygelse som präglar t ex fundamentalistiska rörelser från USA till mellanöstern sätter den ifråga. Skulle inte en bättre förklaring kunna skapas om man uppmärksammar skillnaden mellan kritisk rationalisering och generalisering? Det är bara om dessa två processer alltid är parallella som kritisk medvetenhet behöver göra partikulära traditioner kraftlösa. Men sättandet av denna parallellitet är en tvivelaktig premis. Även om Habermas har rätt i att kritisk rationalisering underminerar ”globala helhetstolkningar” behöver den inte försvaga tillbakagripandet på insett partikulära tolkningar. Vad det rör sig om i modern partikularism är det medvetna och upplysta *valet* av det partikulära. Om så är fallet har man en förklaring till partikularistiska ideologiers fort-

satta genomslagskraft trots fortsatt kritisk rationalisering.

Denna tolkning ges stöd genom Habermas skildring av partikularismen som en av protesterörelserna mot systemet, som jag nu ska gå in på.

(2) I slutet av *Theorie des kommunikativen Handelns* går Habermas in på livsvärldens "protestpotentialer" mot systemets kolonisering. Sedan några decennier menar han att en ny typ av konflikter framträtt som skiljer sig från tidigare välfärdsstatskonflikter genom att inte gälla distributionen av materiellt välstånd utan istället kretsa kring individers livskvalitet, livsstilar etc. De öppna konflikterna har alltså förflyttats från den materiella till den kulturella reproduktionens nivåer. Till de nya protesterörelserna räknar han en lång rad rörelser: antikärnvapen-, miljö-, freds- och kvinnorörelser men också religiös fundamentalism och rörelser "som slåss för regionalt, språkligt, kulturellt och också religiöst oberoende", dvs partikularistiska rörelser. När Habermas går igenom de problemsituationer mot vilka de nya protesterörelserna reagerar återvänder han bl.a. till den "kulturella utarmning" som är en följd av att allt fler områden alltmer kommit att dirigeras genom systemimperativ. Som en reaktion på denna utarmning uppvärderas tillskrivna kriterier som kön, ålder, hudfärg och religiös tillhörighet för att "etablera subkulturellt skyddade samfund som gynnar sökandet efter personlig och kollektiv identitet". Det partikulära, det provinsiella och det lilla idoliserar i försöket att "återuppliva uttrycks- och kommunikationsmöjligheter som begravts levande." De flesta protesterörelserna är "defensiva", dvs de är motståndsrörelser mot ekonomiska och administrativa systemimperativ som hotar att kolonisera de kärnområden av livsvärlden som är nödvändiga för dess reproduktion (1992c:391-396). Denna systemkritik är ofta tillbakablickande och det är svårt att avgöra i vad mån Habermas *hoppas* på dessa protestpotentialer. Tillväxtkritiken, kvinnorörelsen och många ungdomsrörelser uttrycker visserligen ideal som ligger nära Habermas egna (se t ex 1985). Antimoderna eller rasistiska protesterörelser gör det å andra sidan inte. Anledning till optimism finner han uppenbarligen bara i att fortsatt "rationalisering" skulle försvaga de senare.

Jämför man avsnittet om "fragmenteringen" med avsnittet om "protestpotentialerna" framträder tydliga kontraster. I det ena fallet framstår livsvärlden som hjälplös mot systemet, i det andra erbjuder den åtminstone protestpotentialer. I det förstnämnda avsnittet är partikularismen som ideologi på utdöende och i den mån den lever kvar är det som en kraftlös relik från 1800-talet. I det andra avsnittet är partikularismen en ny typ av protesterörelse med en potential för motstånd mot koloniseringen. Hur ska detta tolkas? Förmodligen som att den partikularism som avideologiserats, dvs uppgett anspråken på att ge en "helhetstolkning" av världen, trots allt är en levande kraft. Med andra ord har den ökade kritiska rationaliseringen inte försvagat partikularismen, eftersom den inte åtföljts av en generalise-

ring. Men detta är en slutsats som Habermas låter oss dra själva. Jag skulle vilja tolka denna tystnad som att han intuitivt insett skillnaden mellan de två typerna av rationalisering – kritisk rationalisering och generalisering. Genom att underlåta att klä den i ord har han emellertid inte kunnat ge sin bild av de partikularistiska protestpotentialerna den klara teoretiska förankring som annars hade varit möjlig.

Avslutningsvis ska jag peka på två sammanhängande problem som skildringarna i båda avsnitten har gemensamt. För det första underlåter Habermas i båda fallen att koppla partikularisering till kritisk rationalisering. Den kopplas alltså inte till den dissensusrisk som den senare ger upphov till. Partikularism kan därför lätt misstolkas som något som kan upphävas med fortsatt kritisk rationalisering av livsvärlden. I det första avsnittet är partikularismen en ideologi som försvagas genom rationaliseringen, i det andra avsnittet är den en rörelse som Habermas hänför till den typ av proteströrelser som han själv inte verkar vilja hoppas på. Men kan inte partikularisering också – via dissensusrisken – vara en *följd* av kritisk rationalisering?

För det andra finns det risk att den kritiska teorin blir blind för konflikter inom livsvärldar. Visserligen uppmärksammar Habermas möjligheten till strategiskt handlande inom livsvärlden, men konflikter inom denna försvinner ändå ur blickfånget, när Habermas undlåter att koppla dissensusrisken till partikularisering, och istället väljer att fokusera på hur denna risk kan undvikas genom systemets ingripande. Resultatet blir att Habermas koncentrerar sig alltför mycket på konflikterna *mellan* system och livsvärld. ”De nya konflikterna uppstår i sömmen mellan system och livsvärld” (1992c:395), skriver han om de nya proteströrelserna. Han undersöker alltså inte möjligheten att dagens partikularism kan vara en följd t.ex av kritisk rationalisering. Istället blir den en följd av systemets differentiering. Jag menar att båda dessa möjligheter bör uppmärksammas. Partikularistiska rörelser är inte bara motståndsrörelser mot koloniseringen; de väljer också sida i ett inbördeskrig mellan livsvärldar.

Ökad precision i teorin om koloniseringen av livsvärlden

Termerna kritisk rationalisering och generalisering kan också användas för att kasta ett klarare ljus över Habermas teori om systemets kolonisering av livsvärlden.

Jag har hittills använt termen ”system” ganska slarvigt. Här kan det emellertid vara befogat men en kortare utvikning om innebörden av detta begrepp hos Habermas. Begreppen ”livsvärld” och ”system” har hämtats från två olika teoretiska perspektiv. Som en livsvärld framstår samhället ur det handlande subjektets perspektiv, som ett system av handlingar framstår det ur observatörsperspektiv. ”Åt-

minstone ansatsvis", skriver Habermas, "kan *alla* fenomen beskrivas utifrån *var och en* av de båda aspekterna, men förvisso inte med samma skärpa" (1990:355f). Detta eftersom de två synsätten olika väl beskriver två olika klasser av samhällsliga integrationsmekanismer: socialintegrativa och systemintegrativa. De förra integrerar *handlingsorienteringar*, medan de senare integrerar *handlingskonsekvenser*. Social integration sker genom att handlingar integreras i avsiktliga och fattbara sammanhang, medan systemintegrationen integrerar handlingar på ett sätt som inte behöver vara åsyftat eller medvetet. Systemintegration finns i alla samhällen, men det är först i moderna samhällen som fenomenet uppkommit som bättre kan beskrivas ur system- än livsvärldsperspektiv. I och med kapitalismen utdifferenterades de första "primärt systemmässigt integrerade" handlingsområdena. Det är denna process som Habermas kallar utdifferenteringen av subsystem ur livsvärlden. De system som hittills utdifferenteras är det ekonomiska och det administrativa systemet. I dessa har medierna pengar och makt ersatt det kommunikativa handlandet vid koordineringen av handlingar (ibid:354ff, 1992c:117).

Systemen är beroende av livsvärlden i den meningen att deras media måste "förankras" institutionellt i denna. Denna institutionalisering förutsätter att livsvärlden är tillräckligt "rationaliserad"; framför allt måste lag och moralitet ha nått en viss utvecklingsgrad. Livsvärldens rationalisering möjliggör en stegring av systemens komplexitet, dvs en ökning av deras förmåga att hantera en större rad olika situationer (1992c:174ff). Den "rationalisering" det här är fråga om är uppenbarligen först och främst generalisering. Tidigare nämnde jag att även den kritiska rationaliseringen, genom att erodera traditionen och därmed öka risken för dissensus, bidrog till att skapa ett behov av utdifferenteringen av system som kunde avlasta livsvärlden koordinationsbörda. Utdifferenteringen av systemen är alltså dubbelt betingat; dels av generaliseringen och dels av den kritiska rationaliseringen.

Denna utdifferentering är i sig en process som Habermas försvarar, eftersom subsystemen ofta är överlägsna det ovissa och riskabla sökandet efter konsensus när det gäller att säkerställa samhällets materiella reproduktion. Systemen kan emellertid förvandlas till ett hinder för frigörelse om de lösgörs ur sin normativa kontext och blir självstyrande. Enligt Habermas är detta vad som har skett under kapitalismen. Livsvärld och system har "frikopplats" från varandra. Frikoppling sker när ett system börjar reglera även externa relationer med omvärlden via sina egna medier, dvs genom pengar eller makt. Områden som tidigare reglerades genom livsvärlden dras därmed in under systemet. Detta ger upphov till vad Lukács analyserade som "reifikation" eller förtingligande; människor reduceras till ting och instrumentaliseras. När systemimperativ i tilltagande grad ersätter kommunikativt handlande hotas till slut livsvärldens egen reproduktion. Det är denna

process som Habermas kallar systemets "kolonisering av livsvärlden". För Habermas är detta steg förödande eftersom reproduktionen av livsvärlden bara kan ske kommunikativt. Pengar och makt kan varken skapa meningsfulla världsbilder, social solidaritet eller personlig identitet. Koloniseringen upplevs därför som en utarmning av livsvärlden: som meningsförlust, som upplösning av solidariteter och uppkomsten av psykopatologier. I detta ligger den "oemotståndliga ironin i den världshistoriska upplysningsprocessen": livsvärldsrationaliseringen möjliggör just en systemutveckling som sätter den själv i fara (ib:155).

Samtidigt misströstar Habermas inte helt. Vissa abstrakta normer och principer – förkroppsligade t ex i den demokratiska rättsstaten – menar han visar att hittillsvarande dissensus-tillstånd i viss mån kunnat överkommas (1992a:44ff). Det är alltså inte bara genom systemdifferentiering utan också genom generalisering som risken för dissensus har kunnat avväjas. Generellt uttryck står inte valet enbart mellan att låta handlingskoordinationen bryta samman eller låta den övertas av systemet – en tredje och för Habermas bejakansvärd möjlighet är att en generalisering leder till etablerandet av en gemensam grund på vilken handlingskoordinationen kan ske kommunikativt.

Generalisering framstår som en ambivalent process som visserligen möjliggjort systemdifferentiering (genom utvecklingen av lag och moralitet) men som också kan hejda den, genom återföra handlingskoordination till livsvärlden. Lika tveeggad är den kritiska rationaliseringen. Dess roll har historiskt varit att upplösa ohållbara livsvärldsföreställningar och ge upphov till ett behov av antingen ökad generalisering eller systemdifferentiering för att övervinna den därvid uppkomna dissensusrisken. Med ökad kritisk rationalisering har idag enligt Habermas livskraften i "totaliserande" tolkningar av samhället försvunnit vilket både förhindrar systembevarande ideologier och utbredd och samordnad kritik mot överträdelser från systemets sida. Ironiskt nog förlorar livsvärlden förmågan att överblicka och kritisera systemet på ett effektivt sätt samtidigt som de ideologier försvinner som tidigare la band på kritiken. Livsvärlden blir "fragmenterad". Denna fragmentering underlättar dess kolonisering genom att avmoraliserade systemimperativ nu motståndslöst kan tränga in allt djupare i interaktionssammanhang som tidigare reglerats kommunikativt. Det legitima avlastandet av livsvärlden slår över i kolonisering (1992c:353ff). Den kritiska rationaliseringen river alltså ner systemets ideologier men förser det samtidigt med ett funktionellt alternativ, nämligen fragmenteringen av livsvärlden.

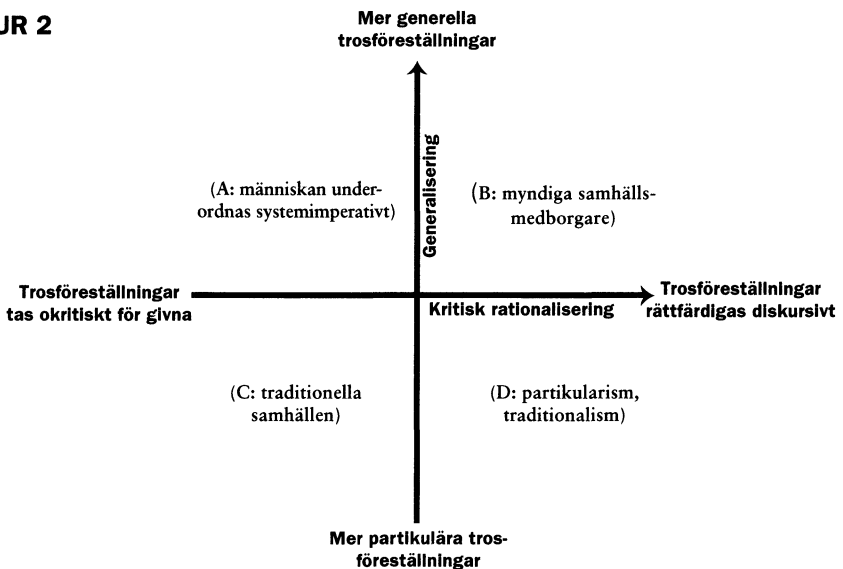
Svagheten hos Habermas är att denna kolonisering i brist på precisa termer fattas på ett oklart sätt. Eftersom han använder "livsvärldsrationaliseringen" som ett enhetligt begrepp har han svårt att urskilja och beskriva de *olika* roller som kritisk rationalisering respektive generalisering spelar i denna relation. Vad som ledde till

riskan för dissensus var den kritiska rationaliseringen, och fortsatt kritisk rationalisering kan inte motverka denna risk. Vad som däremot skulle kunna motverka den – genom att återanförtro livsvärldens reproduktion till det kommunikativa handlandet och minska behovet av subsystem – är generalisering. När Habermas hänför styrkeobalansen mellan system och livsvärld till ett misslyckande för livsvärldsrationaliseringen som helhet att hålla jämna steg med systemdifferentieringen ger han en bild som är onödigt oprecis. Vad det gäller är, som han själv skriver, att skapa en överblick som kan övervinna den överskådlighet som ersatt de totaliserande ideologierna som systemets skydd mot kritik. Att *enbart* kritisera systemet vore knappast verkningsfullt, dels eftersom söndervittringen av systembevarande ideologier berövat ideologikritiken dess objekt, och dels eftersom den fragmenterade livsvärlden inte besitter de generella premisser utifrån vilka en kritik kan göras generaliserbar och frigörande för alla.

Avslutning

Jag har i denna artikel föreslagit att Habermas begrepp livsvärldsrationalisering tudelas. För det första menar jag att rationalisering kan ses som *kritisk rationalisering* – dvs att allt fler föreställningar som tagits för givna ifrågasätts, och att de sätt på vilka de rättfärdigas måste göras allt mer explicita – och för det andra som *generalisering* – dvs att kunskap och moraliska principer urkristalliseras som är alltmer generellt godtagbara. Dessa två processer behöver inte ske parallellt. Ökning-

FIGUR 2

en av människors förmåga att bedöma kritiskt och av deras förmåga att uppnå konsensus behöver inte följas åt. Istället för en enda axel längs vilken rationalisering kan tänkas ske får man därför två (se figur 2).

Jag ska exemplifiera de fyra möjliga positionerna i figuren. Ett exempel som faller in under position A är när vad Habermas kallar de ekonomiska eller administrativa systemen bestämmer människors tankevärld i förväg, på så vis att normer och trosföreställningar till stor del blir standardiserade och i den meningen generella. De är emellertid irrationella i bemärkelsen att vara alltför okritiskt accepterade. I position B har vi något som liknar Habermas emancipatoriska ideal: självbestämmande, medvetna individer med universalistisk moral och förmåga till kritiskt ifrågasättande. Position C kan exemplifieras med ett tänkt totalt traditionellt samhälle, i vilka en ensamrådande och oifrågasatt tradition bestämmer människors tankar. Dessa tankar är irrationella både genom att vara inskränkta och okritiskt godtagna. Position D är den som är intressantast för att förstå moderna yttringar av partikularism. Här har man medvetet valt tankesätt som man inser bara är partikulärt giltiga. Denna position är irrationell genom att den utestänger sig från generellt giltig kunskap och moral. Dessa exempel är naturligtvis överdrivet renodlade, men jag hoppas att det därigenom ska framgå tydligare vad jag menar.

Rationalisering skulle kunna betecknas som varje utveckling från ruta C – det tänkta totalt traditionella samhället – mot någon av de tre andra, dvs till A, B eller D. Habermas själv har först och främst lagt ner energi på att analysera utvecklingen mot A och B. Dels har han velat staka ut förutsättningarna för en allmänmänsklig emancipation, dels har han kritiserat den faktiska utvecklingen i västvärlden för att snarare ha gått mot en systemets kolonisering av livsvärlden. Jag har i denna artikel fokuserat på den tredje av de moderna utvecklingsvägarna: utvecklingen mot partikularism, dvs mot ruta D. Medan Habermas främst uppmärksammat den fara som ligger i livsvärldens utarmning genom tilltagande systemintegration – dess ”kolonisering” – har jag med andra ord inriktat mig på livsvärldens söndersplittring av sig själv – dess ”partikularisering”.

Denna inriktning av artikeln kan motiveras med att den bidrar till att belysa båda de sätt som ett samhälle kan rationaliseras på. Livsvärldens rationalisering betyder för Habermas en samtidig kritisk rationalisering och generalisering, dvs en utveckling mot position B. Med detta rationaliseringsbegrepp kan varken positionerna A eller D ses som fullkomligt rationaliserade. Det räcker inte med kritisk rationalisering eller generalisering. För att bättre klargöra betingelserna för den emancipatoriska utvecklingsvägen måste vi uppmärksamma *båda* de andra avtagsvägar som uppenbarats genom moderniseringen. Men det förutsätter att inte bara ”systemets frikoppling från livsvärlden”, utan också livsvärldens partikularistiska uppsplittring av sig själv, förs in i blickfånget.

För att sammanfatta denna artikel har jag velat visa att en tudelning av begreppet livsvärldsrationalisering behövs för att på ett så fruktbart sätt som möjligt teoretisera fenomenet partikularism med utgångspunkt från Habermas teori om det kommunikativa handlandet. Med denna tudelning kan paradoxen att partikularismen ibland tycks framstå som rationell och ibland som irrationell upplösas, utan att insikten om dess ambivalenta karaktär uppges. Den nya partikularismen är rationell i bemärkelsen att den är förenad med en ökad reflexivitet och kritisk prövning. Den är irrationell i bemärkelsen att den inte säger sig företräda hela mänsklighetens, utan bara en viss grupps intressen. Den är en följd av divergensen mellan kritisk rationalisering och generalisering. ■

Noter

¹ Jag tackar P.O.Olofsson för kommentarer till en tidigare version av denna artikel.

² Här kan det vara passande att klar göra skillnaden mellan generalisering och universalism. Generalisering betyder på det norra planet framväxten av moraliska orienteringar som inkluderar allt fler berörda människor i en tänkt kommunikationsgemenskap. Slutpunkten i denna process är universalistisk moral.

³ Frågan om relevansen av Habermas moderniserings-teori för skapandet av en teori om nationalism har tagits upp av J.P. Arnason, som med rätta menar att Habermas inte utvecklat någon tillräckligt rik begreppsapparat för att studera nationalism (Arnason 1990: 208f). Däremot tror jag att han har fel när han menar att Habermas syn på modernitet inte ger utrymme för skapandet av en sådan. Denna artikel kan ses som ett försök att visa hur en modifierad Habermasiansk teori om det moderna skulle kunna inkorporera en teori om partikularism.

⁴ Ett exempel på en teorietiker som tagit upp frågan hur maktförhållanden – i detta fall mellan könen – inverkar på rationaliseringen är N.Fraser (Fraser 1985).

⁵ Att Habermas moralfilosofiska positioner inte kan lösas från sociologiskt "stödt" i form av en teori om rationalisering är ett mål för S. Benhabib, som försökt bevara universalismen i Habermas diskursetik men tonar ner det rationella i dess förflutna (Benhabib 1992: 161).

⁶ Detta är en av de få passager där Habermas kopplar rationaliseringsteori till den moralfilosofiska debatten mellan "liberaler" och "kommunitarister". Som nämnts vill jag undvika de moralfilosofiska implikationerna av rationaliseringsteori, och istället lyfta fram den som en sociologisk teori, men eftersom dessa få rader uttrycker Habermas syn på rationaliseringen i en relativt nyskriven text tar jag ändå upp dem som ett belägg för att han håller fast vid sina åsikter även idag. Habermas vill inte gå med på McCarty's argument att den ökade pluralismen i moderna samhället har förstört utsikten

till en rationell konsensus. Habermas svarar här att den ökade diversiteten gått hand i hand med bildandet av alltmer abstrakta regler. Den universalism han förespråkar har också blivit alltmer nödvändig för global samlevnad och rentav för överlevnad i en värld där även problemen globaliserats. Han tillägger naturligtvis att räckvidden av frågor som kan ges ett rationellt grundat svar, dvs genom konsensus, krymper i takt med denna process och att frågan om hur långt denna sträcker sig är en empirisk fråga. Denna kvalifikation medför dock inte – som synes – att han uppgett sin syn på rationalisering som en process både av kritisk rationalisering som generalisering. (Habermas 1993:90f)

⁷ Den distinktion mellan moraliska och etiska diskurser som Habermas gör i senare skrifter påverkar inte min kritik. Habermas menar att rationaliseringen medför en generalisering på båda dessa plan. På det moraliska planet genom framväxten av universalistisk moral; på det etiska visserligen inte genom framväxten av universalistiska anspråk på versioner av det goda livet – som alltid kretsar kring en själv eller ens grund – men däremot genom ett universalistiskt utsträckande av den tänkta kommunikationsgemenskap från vilken människor föregriper ett "erkännande" av sin identitet (se Habermas 1992b:149-).

⁸ Kortare framställningar av begreppet livsvärldsrationalisering finns också i texter Habermas 1992c:107 och 1991:70ff.

⁹ Generaliseringen får inte förväxlas med en standardisering av det konkreta innehållet i människors livsstilar och livsorienteringar. Tvärtom blir alltmer abstrakta när de generaliseras och där för förenliga med en större konkret diversitet. Det är inte livsförhållanden och livshistoriers konkreta utformning som är föremål för generalisering. Generaliseringen innebär en utredning av abstrakta regler och principer som tillåter en mängd olika uppfattningar om "det goda livet", dvs om hur man vill leva (Habermas 1992c:109). Vissa av Habermas kritiker tycks ha missuppfattat honom på

denna punkt (se t.ex. Fraser 1985:128f).

¹⁰ Habermas sammanfattar på ett ställe rationaliseringen som "the critical dissolution of guaranteed knowledge, the establishment of generalized values and norms, and self-directed individuation" (Haber mas 1994b:345). Citatet visar tydligt visar hur han i detta begrepp sammanför både den destruktiva, kritiska rationaliseringen och den konstruktiva generaliseringen. Här kan i förbigående nämnas att Calhoun gör en feltolkning av Habermas, när han menar att hos denne endast rationaliseringens kritiska och nedbr ytande aspekt betonas. (Calhoun 1995: 212)

¹¹ Kan inte nationalismens r enässans tolkas på motsatt sätt, som att generalisering gått snabbare än kritisk rationalisering? Mot denna invändning kan man svara, att medlemmar av partikularistiska rörelser idag ofta kan försvara sina ställningstaganden med hänvisning till vad som för dem är subjektivt över tygande skäl. Det rör sig om en "upplöst" partikularism i bemärkelsen att den ofta inte skulle rubbas i sina ståndpunkter av att dras in i en diskurs med sina meningsmotståndare. I den bemärkelsen har här kritisk rationalisering gått längre än generalisering. Man försvarar sina ställningstaganden med skäl som är över tygande för en själv eller för ens grupp, men utan att man känner ett behov att rättfärdiga dem i termer av allmängiltiga principer. Här kan tilläggas att detta är en position som är svår att formulera inom ramarna för Habermas formalpragmatik. När Habermas vill visa att den som håller ett ställningstagande för giltigt måste anse att det ska kunna generaliseras – dvs skulle nå instämmande från alla kommunikationsdeltagare i en idealisk diskurs – har han rätt så långt att partikularister inte kan veta att de inte förbiset relevanta invändningar för rån de vet att deras ställningstagande är rationellt försvarbart universellt. Men ur denna insikt följer inte att man måste mena att ens ställningstaganden måste vara universellt godtagbara eller ens universellt invändningsfria för att vara giltiga. Det enda som slagits fast är att ingen annan får presentera motargument som är övertygande för mig. Även om alla andra skulle protestera mot mina åsikter skulle jag alltså kunna anse mig ha rätt mot dem, om deras skäl inte övertygar. En mer rimlig omskrivning av generaliserbarhetsprincipen skulle därför vara att om man menar att ett ställningstagande är giltigt så tror man inte att det kan mötas av motargument som är övertygande för en själv.

¹² Konsensus-tesen kan enligt min mening rekonstrueras som vilande på antagandena, att ifrågasättandet som den kritiska rationaliseringen ger upphov till bara kan framföras inom ramar för en gemensam förståelseprocess, och att en orientering mot universell konsensus är inbyggd i förståelseprocessen. Dessa antaganden kan emellertid kritiseras. Tex kan ifrågasättandet av en tidigare konsensus ta sig uttryck i ett partikularistiskt avbr ytande av kommunikationen. För en diskussion om detta se Cassegård (1995:15-)

¹³ Uppgiften blir att försöka finna en möjlighet att förändra teorin, när den riktas mot detta område, utan att den samtidigt förlorar i förklaringskraft när det gäller fenomen som reifikation. Ett förklarings sätt att utveckla

teorin vore att bygga ut Habermas idé om ja-/nej-ställningstaganden med en typologi över nejställningstaganden, som bl a inbegriper nejställningstaganden som leder till partikularisering och samtidigt är ett led i kritisk rationalisering. Ett sådant skulle kunna orsakas av oviljan att godta ett argument som bygger på en viss rådande gemensam grundval, vilket kan leda till att man förkastar både argumentet och grundvalen. Att denna möjlighet till partikularisering är innebärande i all kommunikation ger en förklaring till varför det finns partikularism som är för enlig med och inte kan upphävas av kritisk rationalisering. Denna idé skulle nog behöva kompletteras med en teori om identifikation. Tex skulle man kunna använda begreppet identifikation som en länk mellan denna möjlighet till partikularisering och nationalismforskningen. En identifikation med vissa normer eller föreställningar kan göra dessa tillräckligt motståndskraftiga mot argument för att bidra till utlösandet av de ovannämnda nejställningstagandena. Ett sista steg skulle behöva ta upp samhälleliga maktförhållanden och systemets roll för identifikationer. Det med vilket man identifierar sig – lokalsamhälle, nation, kultur – beror ofta på nivån av systemdifferenciering. Denna identifikation påverkar i sin tur systemets förutsättningar att differencieras. Identifikation kan både öka och minska dessa möjligheter. Genom att utveckla dessa steg skulle rationaliseringsteorin kunna förklara varför fenomen som rasism, traditionalism, religiös fundamentalism etc kan existera i samhällen som präglas av en hög grad av kritisk rationalisering.

Referenser

- Arnason, J.P. (1990) "Nationalism, Globalization and Modernity", *Theory, Culture and Society* 7: 207–236.
- Benhabib, S. (1992) *Autonomi och gemenskap. Kommunikativ etik, feminism och postmodernism*. Göteborg: Daidalos.
- Calhoun, C. (1995) *Critical Social Theory. Culture, History, and the Challenge of Difference*. Oxford: Blackwell.
- Cassegård, C. (1995) "Mot en kritik av det partikularistiska förnuftet", opublicerad C-uppsats framlagd vid sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Fraser, N. (1985) "What's Critical About Critical Theory? The Case of Habermas and Gender", *New German Critique* 35: 97–131 (spring/summer).
- Habermas, J. (1984) "Questions and Counter questions" i *Praxis International* 4(3): 229–249.
- Habermas, J. (1985) "Die neue Unübersichtlichkeit. Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energie" i *Merkur* 39 (1): 1–14 (januari).
- Habermas, J. (1990) *Kommunikativ handling. Texter om språk, rationalitet och samhälle*. Göteborg: Daidalos.
- Habermas, J. (1991) *The Theory of Communicative Action. Volume 1. Reason and the Rationalization of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1992a) *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt/M: Suhrkamp Verlag.

Habermas, J. (1992b) *Postmetaphysical Thinking*. Cambridge: Polity Press.
Habermas, J. (1992c) *The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. Cambridge: Polity Press.
Habermas, J. (1993) *Justification and Application. Remarks on Discourse Ethics*. Cambridge: Polity Press.
Habermas, J. (1994a) "Kampen för ömsesidigt erkännande i den demokratiska rättsstaten", s 103–138, i Gutman, A. (red) *Det mångkultur ella samhället och*

erkännandets politik. Göteborg: Daidalos.
Habermas, J. (1994b) *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*. Cambridge: Polity Press.
Ingram, D. (1991) "Habermas on Aesthetics and Rationality: Completing the Project of Enlightenment", *New German Critique* nr 53: 67–103.
McCarthy, T. (1984) "Reflections on Rationalization in the Theory of Communicative Action", *Praxis International* 4(2): 177–191.

ABSTRACT

Particularism and the Rationalization of the Lifeworld

CARL CASSEGÅRD

A phenomenon that has attracted increasing attention during the last decades is particularism (e.g. ethnic identification, nationalism). I believe that Habermas' theory of the rationalization of the lifeworld can be made fruitful for the study of this phenomenon. The concept of the "rationalization of the lifeworld", however, needs to be differentiated in order to grasp the ambivalent character of modern particularism, which is both rational and irrational. It is rational in the sense that it is often supported by conscious reasons; it is irrational in the sense that these reasons do not claim validity outside of the particular group. I therefore propose that the concept of "the rationalization of the lifeworld" be divided in two: *critical rationalization* and *generalization*. Critical rationalization means an increase in people's ability to criticize beliefs and that justifications therefore have to be made more explicit. Generalization means that justifications are made more generally acceptable. These two kinds of rationalization are not always parallel. They are separate processes, and modern particularism is, I believe, the result of a divergence of critical rationalization and generalization. This differentiation of the concept of rationalization is therefore a necessary first step in order to turn Habermas' theory into a theory of particularism. It also has the advantage of more clearly bringing into light some features of his view of reification.

En ariadnetråd genom det elementäras labyrint

Ett sätt att förstå dialektiken mellan social responsivitet och asocial responslöshet

ELISABETH LINDBERG

Inledning¹

Det sociala livets elementära former (1987) är den bok genom vilken Johan Asplund introducerar begreppen social responsivitet och asocial responslöshet i den socialpsykologiska idévärlden. Det problematiska i Asplunds diskussion kring dessa begrepp är den skillnad han vill göra mellan dels beteenden som skall inräknas på en elementär nivå och dels beteenden som skall betraktas som tillhörande en formell, avancerad (d v s inlärdd) nivå. Problemet ligger i att man aldrig blir riktigt klar över var han anser att gränsen går. *Social responsivitet*, skriver Asplund, kan ungefärligt översättas med samhälleligt/sällskapligt gensvar. Det handlar om att svara på den andres gester, där svaret som ges i sin tur föranleder ett gensvar från den andre; det är detta växelspel som Asplund betecknar social responsivitet. Social responsivitet är ett *elementärt* socialt beteende.² Att ett beteende är elementärt i Asplunds bemärkelse innebär att beteendet ifråga inte behöver belönas för att uppstå – det inträffar i stället därför att det inte förhindras att inträffa. Den sociala responsiviteten ”föregår det komplexa och reglerade sociala livet; den är aningslös, omedveten, barnslig, enfaldig – ja hundaktig”.³

Tillhör det sociala livets elementära former gör också, menar Asplund, *asocial responslöshet*. Dock inte på samma sätt som den sociala responsiviteten i och med att den senare i grunden är elementär, medan bara vissa former av den förra är elementära och majoriteten av dess former tillhör ett formellt, *avancerat* socialt beteende. Till skillnad från det elementära beteendet är det avancerade ett beteende

ELISABETH LINDBERG

är doktorand vid sociologiska institutionen, Uppsala universitet. Hennes avhandling behandlar relationen mellan individ och social kontext med avseende på vilja och ovilja att leva.

som behöver belöning för att uppstå – det är ett inlärt beteende. Majoriteten av den asociala responslöshetens former måste, i och med att de befinner sig på en avancerad nivå, läras in – vi ”måste *förmås* att bete oss asocialt responslöst” med Asplunds egna ord – medan den sociala responsiviteten alltså kommer av sig själv.⁴ Ändå, menar Asplund, måste den asociala responslösheten medräknas redan på den elementära nivån. Han tänker sig att det finns en dialektik mellan social responsivitet och asocial responslöshet⁵, men utvecklar inte tanken närmare i denna bok.

Vad är problemet?

Problemet som skall diskuteras kan illustreras med följande figur:

FIGUR 1

	responsiv	responslös
elementär	"ren" social responsivitet	?
avancerad	asocial responslöshet har påverkat social responsivitet	"ren" asocial responslöshet

Som jag tolkar Asplund innebär formuleringen ”Ändå måste vi räkna med den asociala responslösheten redan på en elementär nivå”⁶ att om inte den asociala responslösheten fanns redan på den elementära nivån, skulle vi förbli enbart socialt responsiva på en elementär nivå – utan asocial responslöshet kan inte den sociala responsiviteten formas, disciplineras, bli avancerad.⁷ Det är för att kunna förklara den sociala responsivitets föränderlighet som asocial responslöshet måste medräknas redan på en elementär nivå. Det är också här begreppens *dialektiska förhållande* till varandra blir förståelig. Men vari består den elementära asociala responslösheten, hur kan denna beskrivas? Vad betyder elementär asocial responslöshet?

Barn och drakflygare och att vara sin egen husse

Barn är inte alltid socialt responsiva i bemärkelsen att de alltid svarar på stimuli. När någon tilltalar ett barn är det inte säkert att barnet responderar på det stimuli tilltalandet innebär. Även om det till synes inte finns något i situationen som förhindrar ett gensvar kan detta utebli. Skall denna uteblivna respons förstås som ett utslag av elementär asocial responslöshet från barnets sida? Eller skall det tolkas som *en typ av* social responsivitet? Den typ av social responsivitet jag närmast tän-

ker på här är den där Asplund talar om att den socialt responsiva människan går upp i sin aktivitet: "En socialt responsiv varelse *går upp* i det denna varelse är inbegripen i. Den sociala responsiviteten yttrar sig som *fascination*."⁸ Och: "Vi säger att den fascinerade har 'stängt ute yttervärlden'.", d v s förhåller sig asocialt responslöst till yttervärlden medan deras sociala responsivitet helt engagerats av just det de håller på med.⁹ Skall alltså den uteblivna responsen förstås som elementär asocial responslöshet, eller skall den förstås som en typ av social responsivitet? På denna fråga svarar inte Asplund.

Vad menar han alltså med att vissa former är elementärt asocialt responslösa? Hur särskiljer han det elementärt asociala responslösa beteendet från olika former av social responsivitet? Orsaken till att jag ställer frågan är att en viktig, kanske *den* viktigaste poängen hos Asplund är att det ohämmat sociala responsiva beteendet är elementärt, vilket jag förstår som medfött, och det lilla barnet, som ännu inte har lärt sig hur man bör bete sig, som alltså inte kan befinna sig på en (alltför) avancerad nivå, inte alltid är socialt responsivt i bemärkelsen alltid svarar på stimuli. Det kan också bete sig asocialt responslöst mot "yttervärlden" – kanhända på ett elementärt sätt.

Asplund diskuterar i ett annat sammanhang enmansaktiviteten drakflygning som tillhörande det elementära. Dock säger han inte elementär *social responsivitet*, utan han talar om drakflygning som en elementär *form för socialt liv*, vilken dock inte är fullt ut social då det handlar om en enmansaktivitet. Men, aktiviteten är inte egocentrisk när drakflygaren går upp i sin aktivitet, hans lust är utåtvänd, sitter i hans icke-jag. Den är elementär eftersom draken blir till ett levande väsen när den går till väders, den rycker i linan, den svarar, den ger ett renodlat responsivt motstånd. "Och trots sin försjunkenhets och fixering är han inte *egocentrisk*. Han går ju utöver sig själv och identifierar sig med sin drake."¹⁰

Här talar Asplund visserligen om en elementär form för socialt liv, d v s exkluderar inte, som jag förstår det, elementär asocial responslöshet. Men härom säger han ingenting. Han säger varför aktiviteten inte fullt ut är social, och han säger varför aktiviteten är elementär. Vad han däremot inte säger är vad i aktiviteten som är socialt responsivt och vad som är asocialt responslöst. Om nu båda elementen finns med? Inte heller i något av de sammanhang där han diskuterar den asocialt responslösa varelsen förklarar han var den elementära asociala responslösheten kommer in i bilden. Nej, denna den asocialt responslösa varelsen beskrivs som:

svårflirtad snarare än lättledd och lättlurad, hon är inte ivrig utan trög och stel; hon är vuxen, för nuftig, kallsinnig, misstrogen, medveten och självmedveten; hon är bunden och förpliktigad av sina tidigare resoner och uteblivna resoner, aldrig helhjärtat med i den pågående sociala processen utan alltid till hälften utanför den-

samma, skeptisk, sin egen husse. Den avancerade socialiteten är inte som den elementära ny i varje ögonblick utan snarare gammal i varje ögonblick.¹¹

Lägg märke till hur han efter beskrivningen infogar att det är den avancerade socialiteten han utgår från, dvs socialt responslöst beteende som inlärt beteende, ej som elementärt. På detta och liknande sätt undviker Asplund att diskutera vad han menar med elementärt socialt responslöst beteende. Ändå finns, som jag ser det, svaret på frågan i boken.

Låt oss utvidga exemplet med barnet ovan. Hur skulle Asplund förklara följande situationer; är de exempel på elementär social responslöshet eller är de exempel på den typ av social responsivitet där den fascinerade har stängt yttervärlden ute? Eller är de exempel på någonting annat? Det lilla barnet, låt oss kalla henne Magda, förhåller sig socialt responsivt till annat än andra människor, t ex kan hon fullfölja egna tankegångar och/eller handlingar innan hon responderar på den andre(s stimuli). Hon kan t ex sitta och fundera på hur hon skall få in den fyrkantiga klossen i lådan framför sig, utan att på minsta sätt visa att hon hört att hennes mamma försöker påkalla hennes uppmärksamhet. En annan situation är den där hon avslutar slagsmålet med storebror innan hon responderar på faderns uppmaning att det är matdags. Vad jag menar här är att det att resondera på andra när man "egentligen" vill tänka klart en tankegång/avsluta en handling i detta ljus framstår som ett inlärt beteende – t ex artighet.¹² Lilla Magda har ännu inte lärt sig vad artighet innebär och responderar därför klart på sin egen fundering eller handling först. En tredje typ av situation är den där hon till synes "väljer" att resondera på blomman, bilen, dockan etc först om det var denna som först fanns i hennes medvetandesfär. Lika troligt är dock att hon faktiskt avbryter sin fundering eller handling när den andre påkallar hennes uppmärksamhet, beroende på sinnes-tillstånd eller annat. I alla fyra fallen uppvisar Magda elementära former för socialt beteende (då hon ännu inte har lärt sig ett avancerat beteende). I det senare fallet handlar Magda socialt responsivt, men hur är det i de tre förra?

Slutsatser

Var går alltså gränsen mellan att stänga yttervärlden ute och att vara socialt responslös? Min tolkning av Asplund vad gäller denna fråga lyder som följer: Det är jag-transcendensen, det att överskrida sitt jag, att inte vara egocentrisk, som gör aktiviteten till en *elementär* form för socialt liv. Draken är i enmansaktiviteten drakflygning *både icke-jag*: den andre, den man interagerar med, den som svarar genom renodlat responsivt motstånd, det som ger upphov till lustkänslan, en känsla som inte kommer inifrån honom själv, *och jag*: ett jag-transcendent jag, jaget som en del av draken, draken som en del av jaget i identifiering *med* draken –

med-identitet, identitet som inkluderar draken i den lustfyllda känsla som uppstår då den ger en renodlad respons. Enmansaktiviteten drakflygning exemplifierar, menar jag, hur vi i jag-transcendensen *samtidigt* kan vara elementärt socialt responsiva – även om vi inte är fullt ut sociala (en fullt ut social aktivitet kräver minst två personer) – *och* elementärt asocialt responslösa – även om vi inte är fullt ut responslösa (responslösa på allt annat än det vi ”går upp i”). Vi kan inte vara elementärt socialt responsiva utan att också vara elementärt asocialt responslösa.

Att beskriva den fullständigt elementära socialt responsiva varelsen är att beskriva en varelse som ”glömt bort” sig själv. Denna varelse *väljer inte* att bortse från annat än det som den är inne i, den kan inte välja bort något eftersom den i situationen inte är medveten om alternativen – hon eller han har gått upp i sin aktivitet. Hon eller han *kan inte välja* då hon eller han, p g a ”uppgåendet” i aktiviteten, inte är medveten om något jag som skall göra detta val. Att beskriva den fullständigt elementära asocialt responslösa varelsen låter sig däremot inte göras, därför att denna varelses beteende inte finns, d v s det är ett icke-beteende som inte väljs, och inte syns men som likväl kan påverka genom sin blotta närvaro – p g a vår sociala responsivitet. Elementär asocialt responslöshet är en icke-händelse, vilken inte utmärks av att vara en negation till en händelse utan bara (inte?) är.

Svaret på frågan som här har diskuterats kan därför illustreras med följande figur:

FIGUR 2

	responsiv	responslös
elementär	”ren” social responsivitet	
avancerad	asocialt responslöshet har påverkat socialt responsivitet	”ren” asocialt responslöshet

Min slutsats blir alltså att alla elementära former för socialt liv är jagtranscenderande i bemärkelsen inte uppmärksammande vid jaget. När beteenden blir egocentrerade i bemärkelsen uppmärksammande jaget, är de med ens ”uppkopplade” på en, i någon mån, avancerad nivå; organiserat/format socialt responsivt beteende, inlärt asocialt responslöst beteende. Här finns ett jag som väljer, och som man förhåller sig till.¹³

Detta skulle innebära att lilla Magda i exemplet ovan är elementärt socialt responsiv i alla fyra fallen – sett ur hennes perspektiv. Hennes sinnen är fyllda med det hon håller på med. Hon väljer inte att bete sig så som hon gör i bemärkelsen att hon väljer bort de andra alternativen. Motsatsen till detta – elementär asocial

responslöshet – är tomhet, ett ingenting, en icke-respons. Sett ur moderns och faderns perspektiv är hon asocialt responslös; gentemot deras värld är hon asocialt responslös eftersom hon inte är medveten om deras existens då hennes värld helt upptas av det hon är socialt responsiv gentemot. Gentemot deras värld riktar hon ingen respons. Gentemot deras värld är hon elementärt asocialt responslös. Om och när hon blir medveten om deras närvaro och väljer att inte svara på dem är hon fortfarande socialt responsiv i den aktivitet som upptar hennes intresse för stunden. Men hennes asociala responslöshet gentemot föräldrarna är inte längre elementär. I detta hennes val att inte svara sker en formning av den elementära sociala responsiviteten. Likaledes, det är när lilla Magda själv utsätts för asocial responslöshet – elementär eller avancerad – hennes sociala responsivitet formas.¹⁴

Beteenden blir egocentrerade i bemärkelsen uppmärksammande vid jaget genom att vi genomgår lek- och spelstadierna där vi lär oss utkristallisera vad som är vårt jag, hur detta jag är – vem jag är. Man kan generellt om dessa stadier säga att barnet här socialiseras in i en viss verklighetsstruktur – en social kontext – med givna tänkesätt och mönster för stimulirespons, och individuerar sig själv – sitt jag – i förhållande till denna bakgrund till det egna beteendet vars existens hon/han successivt blir varse att det existerar (generaliserad andra). Detta sker alltså genom att barnet genomgår lek- och spelstadierna och därmed blir ett objekt för sig själv och andra. Autonomi, säger Asplund, är ett inlärt beteende. För jaget blir andra jag ett du, en hon, en han o s v som jaget kommunicerar *med*, utbyter tankar och åsikter *med/om*, tänker *på* eller möter på gatan etc, d v s förhåller sig till och speglar sitt eget jag i.

Spelet är organiserad lek, säger Asplund. Detta betyder att spelet inte längre är lek; medan spelet är organiserad social responsivitet är leken responsivitet ”rätt och slätt”, d v s ohämmad responsivitet, ohämmad social responsivitet.¹⁶ I lekens övergående i spel förvandlas vår ständigt pågående elementaritet, och blir till en sporadiskt återkommande sådan (där situationen ”avgör” elementariteten), genom det att vi skaffar oss en position för interaktionen, nämligen jagets position i olika sammanhang. I jagets tillblivelse får vi en uppfattning om att vi är och hur vi är, vi får en position att utgå från i vårt handlande. Det är när vi ”glömmer bort” denna position (jaget) som vi åter blir elementärt socialt responsiva – och, samtidigt, elementärt asocialt responslösa. ■

Noter

¹ Ett stort tack till Christer Rathsman för konstruktiva kommentarer på utkastet till denna artikel. Tack också Sandra Torres för hjälp med den engelska översättningen.

² Han tillägger att den ena personen också kan föregripa den andre personens gensvar var vid han responderar på en handling vilken ännu inte ägt rum. Detta baseras på Meads begrepp rollöver tagande. Asplund, [1987] 1992; *Det sociala livets elementära former*, sid 11f.

³ Ibid, sid 209f, 217f.

⁴ I mina ögon skulle den naiva (ohämmade) sociala responsiviteten kunna liknas vid Meads "I" så som denna är innan "me" har börjat utformas.

⁵ Ibid, sid 12f.

⁶ Ibid, sid 13.

⁷ Och momentant helt övergå i sin motsats asocial responslöshet.

⁸ Ibid, sid 252.

⁹ Ibid, sid 254. Han skriver också: "Dessutom är det så att social responsivitet i ett hänseende medför asocial

responsivitet i andra hänseenden. Så snart vi vänder oss till någonting, vänder vi oss från allting annat. Ju mera uppslukade vi är av en viss sak, desto mera blinda och döva är vi för resten av världen." sid 13.

¹⁰ Ibid, citat sid 39, övrigt sid 37f f.

¹¹ Ibid, sid 218.

¹² Dvs sociala responsiviteten har organiserats genom (symbolisk) interaktion med andra.

¹³ Detta kan sedan bli rutiniserat och ritualiserat på sätt som Asplund beskriver när han diskuterar vardagslivet. Rutiniseringen och ritualiseringen gör att jaget på sätt och vis glöms bort, men inte på samma sätt som gäller vid elementära beteende.

¹⁴ Se Asplunds diskussion kring bestraffning och belöning, t ex sid 89f.

¹⁵ Ibid, sid 236–245.

¹⁶ Ibid, sid 64.

Referenser:

Asplund, J. (1992) *Det sociala livets elementära former*. Göteborg: Korpen.

ABSTRACT

Following a Thread of Ariadne – a Contribution to the Understanding of the Dialectic Between *social responsivitet* and *asocial responslöshet*.

ELISABETH LINDBERG

The following article addresses the question of how, at an elementary level, Asplund's concept of *asocial responslöshet* (asocial non-responsiveness) can be distinguished from his different forms of *social responsivitet* (social responsiveness). The article's point of departure is the absence of a discussion in Asplund's book *Det sociala livets elementära former* concerning that which characterizes the elementary forms of *asocial responslöshet*. This article attempts to shed light on the relation between the elementary and the advanced – learned – levels by virtue of an imaginary though empirically possible example. The main question hereby addressed is in other words: How can one describe *asocial responslöshet* on an elementary level?

Ett liv att leva

Jarkman, Kristina, *Ett liv att leva. Om familjer , funktionshinder och vardagens villkor*. Carlssons. Linköping: Studies in Arts and Science 1996.

Spina bifida är den medicinska beteckningen på vad som vanligen kallas ryggmärgsbråck. Den skadade ryggmärgen ger upphov till förlamningar och muskelsvaghet. Nervimpulserna går inte fram. Den medicinska variationen är dock stor: Bråcket kan orsaka allt ifrån en fullständig förlamning till olika grader av muskelsvaghet.

Den viktiga poängen i Kristina Jarkmans avhandling är att det inte går att komma åt hur det verkligen är att leva med ryggmärgsbråck med medicinens vetenskapliga redskap. Hon använder sig därför av ett sociologiskt angreppssätt. Hennes material är intervjuer med 22 barn, ungdomar och vuxna med ryggmärgsbråck samt deras familjer.

Två parallellt existerande världar präglar livet för dessa familjer: Den första kretsar kring ryggmärgsbråcket och kring det annorlunda. Den andra världen handlar om det normala, det vardagliga. Redan vid förlossningen märks samtidigheten hos dessa båda världar. Å ena sidan är det en normal förlossning. Ett barn har fötts. Här serveras den tebricka som hör till den lyckliga tilldragelsen. Släkten väntar med blomkvastar. Å andra sidan präglar det annorlunda situationen. Det nyfödda barnet har genomgått en besiktning och fallerar medicinskt .

De intervjuade föräldrarna framhåller ofta det normala vid förlossningen; de framhåller att sonen eller dottern var söt och såg ut som vilken baby som helst, när bråcket och benen var insvepta i filter. Barnet var piggt och skrek.

Människor i föräldrarnas omgivning blir förvirrade. De förväntas gratulera i en annorlunda situation. Här skall de hantera det normala och det onormala samtidigt. I denna förvirring säger de ibland sårande saker.

Iakttagelsen om dessa två parallella världar går igenom boken. Dels lever dessa familjer i en värld där funktionshindret är i centrum. Livet organiseras efter ryggmärgsbråcket. Hemmet och familjens liv ordnas efter funktionshindret. Dels har man ett högst vardagligt familjeliv med förvärvsarbete och semester. Syskonen till barnet med ryggmärgsbråck kräver också sitt.

Vi får följa hur barnet – tonåringen – alltmer frigörs från föräldrarna. Samtidigt som den fasta regelbundenheten fortfarande krävs. Livet måste vara inrutat med kateterisering och träning. Samtidigt vill den unge – eller unga – naturligt nog ofta inte leva så regelbundet. Han eller hon vill kanske slå sig fri?

”Kommunikationsproblem”

Avhandlingen är rik på intressanta intervjuer. Jag menar dock att analysen av dessa citat avstannar. Jarkman redovisar citaten, kommenterar dem, men benär aldrig upp dem analytiskt. Det är tydligt att Jarkman är inriktad på hur vården skall kunna förbättras. Jarkman ger också råd om lyhörddhet, lyssnande och förbättrade kommunikationer. Jarkman kommenterar uttalande från föräldrarna med en form av tillrättaläggande: ”Många föräldrar berättar också om trevliga representanter för vårdpersonalen som de mött och som de fattat förtroende för, men det ovan beskrivna kommunikationsproblemet är inte helt ovanligt.” (s 145).

Jag menar att detta perspektiv har blivit ett par glasögon som styrt Jarkmans tolkning av data. Hon – liksom många andra forskare – vill så gärna ge råd att de stannar upp på vägen. De fördjupar sig inte i en analys av sina data. De blir därför också lätt mindre intresserade av de – stora – delar i den sjukets liv som inte har med sjukhus och myndigheter att göra.

Jag tror inte det är särskilt ovanligt att forskare försöker kartlägga patientens värld i detta syfte. Detta förbättringssyfte av vården hos forskningen blir dock problematiskt.

Föräldrarna konfronteras ständigt med ”utomstående instanser”. Det är röster i omgivningen som med bestämdhet definierar vad barnet kan, tänker, känner, hur barnet är, lämpliga rutiner och vad som är bäst för barnet etc. Samtidigt upplever föräldrarna att just de vet vad barnet kan, tänker, känner, hur barnet är, lämpliga rutiner – och vad som är bäst för deras barn.

Denna ”motsättningsuppfattning” framkommer ofta i föräldracitaten. Med utgångspunkt från de sociala förhållanden som föräldrarna befinner sig i blir ”motsättningstänkandet” naturligt och följdriktigt. Andra vill ständigt bestämma – också. Det handlar, som jag ser det, inte alls om kommunikationsproblem. I stället rör det sig om en följdriktigt ”auktoritetskonflikt” som jag ser som mycket svårt att undkomma i en situation som denna.

Vårdanställda är naturligtvis intresserade av de patientcentrerade forskarnas resultat. De vill lära sig att få bättre kontakt med patienterna. Jag menar dock att en analys som är obekymrad om att ge praktiska råd faktiskt kan vara till större nytta. Vem har nytta av att veta att man bör vara ”lyhörd”? Eller att det finns kommunikationsproblem i största allmänhet? Det dramatiska och motsägelsefulla som kommer fram i intervjuerna urvattnas med sådana slutsatser.

Systemets motsatta krav: Resonabel tigrinna? Eller negativ optimist?

Den forskare som vill ge råd blir mindre observant på vad t ex vårdsystemet och det socialpolitiska systemet som helhet kan ha för följder. Systemet i stort ter sig

som givet. Man kritiserar i stället personal - och ibland föräldrar - som gör att det inte fungerar. Låt mig därför ge några exempel:

En första illustration: Det socialpolitiska systemet stimulerar "tigrinnebeteendet". Föräldrarna beskriver hur de kämpar med näbbar och klor. En pappa säger att hans son fick en rullstol efter blod, svett och tårar. Det socialpolitiska systemet kräver aggression. Men det tillbakavisar samtidigt aggressivt beteende. Niclas mamma säger apropå alla olika instanser hon vänt sig till, att "alla tycker att vi gnäller". Signalerna till föräldrarna är motsägelsefulla; de skall vara "resonabla tigrar".

En andra följd av det svenska socialpolitiska systemet: Ansökan om vårdnadsbidrag och anhöriglön måste förnyas med ett till två års mellanrum. Jarkman skriver att ansökningsförfarandet undantagslöst av föräldrarna upplevs som nedslående. Föräldrarna vill se det positiva i barnets utveckling. Men för att få det goda som vårt socialpolitiska system erbjuder måste föräldrarna beskriva alla negativa sidor i sitt liv med barnet. Flera måste få hjälp av en kurator med ansökan. De behöver inte hjälpen för att det är en krånglig blankett eller snåriga byråkratiska regler. Skälet är i stället att det socialpolitiska systemet fordrar av föräldrarna att de skall ge deprimerande presentationer. Föräldrarna måste vara negativa optimister.

Det hade lyft avhandlingens diskussion om Jarkman relaterat föräldrarnas erfarenheter till denna vidare värld: till det socialpolitiska systemet, till vårdsystemet, till andra föräldrar i olika generationer och med barn med olika grava handikapp.

Jag tror att Jarkman sett de intressekonflikter som återges i intervjuerna om hon hade lyft mer från vårdens "inre" relationer.

Favoritreferensen – och öppenheten

Till sist vill jag nämna favoritreferensen i kvalitativa avhandlingar. Kanske gäller det särskilt inom den medicinska sociologin i och med att Anselm Strauss m fl varit verksamma just inom detta fält? Man säger då, precis som Jarkman, att man i sin bearbetning av data följt Strauss eller, som i detta fall, Strauss och Corbin (1990) – men att man inte följt deras "grounded-theory" tillvägagångssätt till punkt och pricka. Jag vill dock hävda att Jarkman inte gjort någon grounded-theory analys. Hon har enbart gjort det i så motto att hon inte har haft en färdig teori att utgå ifrån. Men då skulle mången kvalitativ analys i allmänhet kallas "grounded theory".

Hur har då Jarkman gått tillväga? Hon har använt databehandlingsprogrammet The Ethnograph® för sortering av temata i de utskrivna intervjuerna. Jarkman påpekar mycket riktigt att The Ethnograph® sorterar. Men det är forskaren själv som står för analyser: Jarkman företar först en sortering enligt temata (det biografiska brottet, "föreställningar", "relationer till omvärlden" samt "strategier").

Dessa temata kombinerades sedan med ”situationskategorier” som ingick i beskrivningen av en process - från barn till vuxen. Jag menar dock att detta är en helt vedertagen analysmetod av kvalitativa data. Jag hävdar emellertid även att det inte är en ”grounded theory-metod”.

Vilka krav är då rimliga att ställa för att ett tillvägagångssätt skall kvalificera för att vara ”grounded theory”. Ett centralt inslag i ”grounded theory” är föränderligheten under bearbetningens gång – omkodning och ständig omorganisering av materialet efter vad analysen under hand visar på. Detta ställer då krav: Datainsamling och analys måste pågå samtidigt. Forskaren skall följa upp de idéer som hon/han får under hand med observationer. Data skall samlas in under hand för att göra det möjligt med systematiska jämförelser enligt de idéer som materialet under hand ger. Typiskt för tillvägagångssättet är vidare att en första kodning ersätts av flera mer fokuserade omkodningar. Även om forskaren inte har möjlighet att samla in mer data kräver således tillvägagångssättet omkodningar för att möjliggöra jämförelser inom det redan insamlade materialet.

Jag tycker inte att Jarkmans sätt att bearbeta är fel. Det är ett tämligen normalt tillvägagångssätt vid kvalitativa undersökningar. Detta högst normala tillvägagångssätt behöver dock inte legitimeras med ”grounded theory-epitetet”. Särskilt inte som epitetet inte stämmer.

I bakgrunden finns en metodologisk ängslan i många kvalitativa avhandlingar. Har jag varit tillräckligt vetenskaplig? Så sätter man in utsagor som att ”jag har följt Strauss grounded theory – fast inte till punkt och pricka.” Eller legitimerar att man slutar att samla in fler intervjuer med att ”en tillräcklig teoretisk mättnad för ändamålet har ändå kunnat uppnås.” Vad menas? Vidare kanske man skriver att man inte kunnat använda en intervju ”av tekniska skäl” (när det var bandspelaren som inte fungerade). Det rimliga är väl i stället att så tydligt som möjligt återge vad man gjort?

Vad är intervjuerna?

Avhandlingen är direkt och okomplicerad i sina antaganden. Detta bidrar till att den blir lättläst. Man lever med i läsningen. Efter läsningen kan man dock börja fundera. Baruch (1981) har tolkat intervjuer med föräldrar till barn med skilda sjukdomar och handikapp. Han ser inte saken så att intervjuerna beskriver vad som verkligen skedde. I stället blir intervjuerna ett slags självpresentationer från föräldrarnas sida. Intervjuerna är egentligen föräldrarnas presentationer av sig själva som moraliska föräldrar. Deras moral blir tydlig just då de beskrev vården – sina mötena med dåliga läkare och annan ”omoralisk” personal.

Kristina Jarkman är oklar med hänsyn till vad hennes intervjuer egentligen är. Å ena sidan säger hon att det just är intervjusvar, perspektiv: Vi vet inte vad som

verkligen hände t ex i konflikterna med vårdpersonal. Å andra sidan behandlas det som föräldrarna beskriver i intervjuerna som något objektivt skett. Detta visas bl a av råden till vårdpersonal, om att de bör ändra sig. För mig ter det sig sannolikt att det också i dessa föräldrantervjuer finns betydande inslag av moraliska markeringar – att man vill presentera sig som en god förälder.

Slutomdöme

Opponentens uppgift är ju bl a att slå ner på det man ser som svagheter. Men Jarkmans "Ett liv att leva" är trots av det ovan sagda en bra avhandling. Visserligen hade jag önskat mer av analys. Avhandlingen har dock många starka sidor. Jarkman är en mycket god intervjuare. Det material hon samlat in är rikt och målande. Hon är också skicklig på att hitta de intressanta utsnitten i intervjuerna. Boken är välskriven ur språklig synpunkt. Den är lättläst och ger trots sitt flyt en ingående bild av den här gruppens liv. Avhandlingen lär läsaren något – man känner att man får veta något nytt. Det tycker jag är ett gott betyg åt en avhandling.

ANNMARIE SELLERBERG
Lunds universitet

Referenser

Baruch, Geoffrey (1981). "Moral Tales: Parents' Stories of Encounters with the Health Profession." *Sociology of Health and Illness*, 3:275–295.

Strauss, Anselm & Corbin, Juliet (1990). *Basics of Qualitative Research*. Sage Publications. Newbury Park.

Handlingsstrategier och maktsamspel i möten mellan handläggare och invandrarklienter

Tola B. Jonsson. *Handlingsstrategier och maktsamspel i möten mellan handläggare och invandrarklienter*. Studier av ett försäkringskass kontor . Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 1997.

Mötet mellan klienten och välfärdsstatens organisationen har under senare år utvecklats till ett spännande forskningsfält. Ett intressant bidrag till forskningen på området är Tola B Jonssons avhandling om mötet mellan handläggare på försäkringskassan och invandrarklienter och speciellt då varför invandrarklienter uppfattas som problematiska att bemöta. Ambitionen är att utveckla generella begrepp som kan öka vår förståelse av detta möte. De mer specifika frågeställningar som behandlas är följande:

- Vilka är de huvudsakliga *handlingsstrategier* som rehabiliteringshandläggarna använder i klientmötet med långtidssjuka invandrare och *hur löser handläggarna de problem och dilemman* som uppstår i arbetet med dessa klienter?

- Vilka *effekter* får dessa strategier för *invandrarklienterna*?

- Vilka *argument* använder handläggarna när de tillämpar organisationens grundläggande princip, den s k arbetslinjen? Vilken typ av "*kritiska*" *situationer* uppkommer i mötet med invandrarklienten under implementeringen?

- Hur gestaltar sig *maktspelet* mellan handläggarna och de långtidssjuka invandrarna?

- Hur ska man förstå mötet mellan handläggaren (som representant för ett expertsystem) och klienten med invandrarbakgrund i ett *sociologiskt perspektiv* i vilket både den rådande sociala strukturen och kulturella (etniska) element beaktas. Vilka är de "problematiska" invandrarna?

Avhandlingen är en sammanläggningsavhandling: den bygger på fem olika artiklar som med viss överlappning behandlar respektive frågeställning samt en sammanfattande "kappa" i vilken den teoretiska begreppsdiskussionen knyts ihop med de empiriska fynden.

För att belysa dessa frågeställningar använder sig författaren av empiriskt material från ett försäkringskass kontor i ett storstadsområde, ett kontor som har en

mycket stor andel invandrare bland sina försäkrade. Det handlar i huvudsak om information som insamlats genom intervjuer med försäkringskasspersonal som arbetar med rehabilitering; intervjuer om yrkesrollen, organisationen och hur det är att arbeta med invandrare, och observation av själva mötet, samtalet mellan handläggaren och invandraren: vad som sägs och inte sägs i detta möte och de reaktioner som de båda parterna uppvisar.

För att förstå varför mötet gestaltar sig som det gör måste man känna till de politiska reformintentioner och organisatoriska villkor som utgör ramarna för mötet mellan handläggaren och den försäkrade. Framväxten av det moderna lönearbets-samhället, behovet av inkomstskydd när arbetsförmågan sviktar samt ambitioner angående rehabilitering, är viktiga inslag – likaså framväxten av en välfärdsbyråkrati, försäkringskassan, vars tjänstemän (gräsrotsbyråkrater) förväntas både följa regler men också utreda, bedöma och lösa en rad sociala problem som klienterna har.

Utifrån dessa rambetingelser utvecklas vissa nyckelbegrepp i avhandlingen, nämligen *möte*, *institutionaliserade strategier* och *maktsamspel*. När det gäller mötet är det i första hand den ena partens sociala kontext, institutionaliserade handlingsstrategier, argument och maktställning som fokuseras. De begrepp som lanseras hänför sig mestadels till organisationens roll och handläggarens situation – men få begrepp fångar in invandrarnas värld!

I avhandlingen urskiljs två olika *institutionaliserade strategier*, varigenom handläggaren tar försöker fullfölja organisationens mål. Dessa är *förstärkningsstrategin* och *motivationsstrategin*. Förstärkningsstrategin innebär att klienten är motiverad till arbete och handläggarens uppgift består i hitta lämpliga praktiska lösningar i arbetsrehabiliteringen. I detta projekt blir handläggaren och klienten partners som strävar mot ett gemensamt mål. Motivationsstrategin används när arbetsviljan inte är tillräcklig; genom en blandning av kontroll och positivt stöd försöker handläggaren höja klientens arbetsmotivation. Beroende på till vilken grad handläggaren prioriterar klientens eller organisationens krav samt utnyttjar möjligheten att tolka reglerna för verksamheten flexibelt eller strikt kan därefter fyra olika understrategier urskiljas: 1) den empatiska professionella strategien; 2) den empatiska amatöristiska; 3) den byråkratiska administrativa; och 4) samordnarstrategin. Den förstnämnda understrategien anses vara den som mest orienterar sig mot klientens behov och som är mest flexibel.

En fråga som inställer sig här är om strategierna ska uppfattas som renodlade och ömsesidigt uteslutande. När det gäller den empatiska professionella strategien knyter författaren inte an till sociologiska definitioner av professioner. Det framgår inte heller hur hon definierar sitt eget professionsbegrepp och vari det professionella består i denna strategi. Den analytiska skillnaden visavi amatören blir därför

oklar. Samordnaren och byråkraten är för mig lite tydligare och mer välfunna än övriga. För att ytterligare problematisera: är förstärkningsstrategin verkligen så problemfri som det framstår? Även om klienten trots (upplevd) ohälsa vill arbeta och handläggaren gör vad som står i hans eller hennes makt så kanske önskemålen ej kan uppfyllas genom att det finns få lediga arbeten. Rehabilitering till arbetslöshet kan bli resultatet för många invandrare.

En annan viktig fråga är hur författaren kommit fram till dessa fyra strategier. Det framgår i texten att empirin ligger till grund för strategierna; det hade därför varit en fördel om författaren gett oss exempel på möten som illustrerar de olika strategierna. Man undrar också om det finns många möten som inte stämmer in på någon av de fyra strategierna t ex möten som innebär att klienten styrs över till någon annan myndighet? I så fall kanske någon alternativ typologi hade passat bättre. Eftersom empirin presenteras i aggregerad form, kan vi inte dra några slutsatser om detta.

Genom att ta fasta på de "institutionaliserade strategier" som handläggare tillämpar i klientmöten undersöks vilka effekter detta får för invandrarna, dvs vad det är som bidrar till att invandrare uppfattas som problematiska att bemöta. Vid sidan om de omnämnda fyra strategierna är de två grundläggande mekanismerna här att a) handläggaren måste *materialisera organisationens ideologi (arbetslinjen)* och b) att det finns ett *kulturellt filter*, en allmän uppfattning som grundar sig i erfarenheter från arbetssituationen och livet i övrigt.

För att materialisera organisationens ideologi använder sig handläggarna av en uppsättning argument baserade på två bakomliggande mekanismer, byråkratisk auktoritet och (löne)arbetets värde. Avsaknaden av professionell identitet gör att kritiska händelser i form av olika språkliga och kulturella uttryckssätt (som försvårar kommunikationen), oenighet om sjukrollen, arbetsförmåga, arbetsvilja, livsprioriteringar, etc utlöser en administrationsorienterad strategi. Handläggarna agerar antingen som byråkrater eller samordnare, särskilt om invandraren avviker mycket från vad som uppfattas som idealklienten.

När det gäller det kulturella filtret har handläggarna frihet "discretionary power". Om man inte uttrycker sig på ett kulturellt kompetent sätt kan man uppfattas som tvivelaktig, och handläggaren tillämpar en byråkratisk strategi. Det framkommer inte i avhandlingen om det kulturella filtret fungerar olika för olika invandrargrupper, t ex om invandraren är blond polack eller svart muslim. En hypotes som författaren lägger fram, utifrån de svårigheter handläggarna stöter på i arbetet med invandrarklienter, är: ju fler invandrare, desto fler komplicerade ärenden, frustrerande möten och desto mer problematiska upplevs invandrarärendena generellt. Men man kan ju tänka sig att det förhåller sig tvärt om: ju fler invandrarärenden, desto bättre kunskap om deras villkor och bättre förmåga att hand-

skas med ”kritiska händelser” vilket bidrar till en mer nyanserad bild av invandrarärendena?

Utgångspunkten för *maktsamspeletsanalysen* är att makt är ett relationellt fenomen som bygger på dominerande kollektiva föreställningar och den maktfördelning som råder inom den arena där parterna möts. Det organisationsteoretiska välfärdsbyråkratiperspektivet, som innebär att endast vissa aspekter av klientens situation kan behandlas, medför att handläggaren har ett övertag. De bidrag och den service som en organisation erbjuder förutsätter att individen först konstrueras som klient. Vissa möjligheter finns dock för klienten att kunna påverka eftersom handläggaren är beroende av klientens medverkan i ärendehandläggningen. Många klienter anser att de blir opersonligt bemötta, att de inte bemöts som individer utan som fall och ärenden.

Två aspekter är viktiga för hur maktsamspelet förlöper: uppfattas klienten som arbetsvillig eller ej och kan ärendet enligt handläggarens uppfattning handläggas som ett generellt ärende eller är det ett ”specifikt” invandrarärende. Alla som uppfattas som arbetsovilliga tar sig som problematiska från handläggarens utgångspunkt. En intressant iakttagelse i denna analys av maktsamspelet är att invandrarklienternas bristande kunskaper i svenska och lägre kulturella kompetens försvårar deras möjligheter att mobilisera maktresurser – men samtidigt så kan dessa brister också fungera som verktyg i att *motstå* den disciplinering som varje klient utsätts för i mötet med välfärdsbyråkratin.

I den sista artikeln ställs frågan: Varför uppfattas vissa mötessituationer med invandrarklienter som problematiska för handläggarna medan andra framstår som oproblematiska? Syftet är att nå fram till en mer generell sociologisk tolkning av de komplexa sociala processer som uppstår i mötet mellan invandrare och försäkringskassan (expertsystem). En rad intressanta begrepp används på ett kreativt sätt och begreppsparet *Gemeinschaft – Gesellschaft* tas som utgångspunkt. Tola B Jonsson noterar som Johan Asplund föreslagit att det råder en dialektisk relation mellan begreppen. I *Gemeinschaft* finns inslag av *Gesellschaft* och tvärtom. Dessa två begrepp relateras till Anthony Giddens teori om modernitet och framförallt till begreppen ”*tillit*” och ”*trovärdighet*”, ”*facework-faceless communication*” som han använder för att förstå mötet mellan lekmannen och expertsystemet.

Utifrån den här teoretiska ramen undersöks tre idealtypiska mötessituationer: mötet med den ideala människan, den traditionella människan och kosmopoliten. Den ideala människan (dvs den om systemet välinformerade svensken) har lättare att känna tillit till ett modernt expertsystem och agera trovärdigt gentemot experter, vilket den traditionella människan inte kan eftersom han eller hon inte uppfattar relationens dubbla karaktär, dvs inte uppfattar att handläggaren är en representant för ett expertsystem och inte bara är en hygglig eller besvärlig person. Den

traditionella människan för vilken invandraren ses som en representant, sätter sin tillit till personen och inte till systemet vilket bidrar till att trovärdigheten mellan parterna rubbas. Kosmopoliten däremot kan anpassa sig till olika system och framstår därigenom som trovärdig i handläggarens ögon och oproblematiskt att möta. Försäkringskassan ses i detta sammanhang som en aspekt av moderniteten.

Ett begrepp som lanseras i detta sammanhang är ”universal diversity”; vid sidan om kulturella skillnader försöker detta begrepp fånga in en rad sociologiska variabler som t ex kön, klass, religiös tillhörighet, sexuell läggning. Poängen, som författaren ser det, är att man ska få en sociologisk snarare än kulturaliserad förståelse av komplexiteten i mötet mellan handläggare och invandrarklient. I och med att vi inte får veta något om invandrarklienternas bakgrund (sjukdomsproblem, utbildning, arbetslivserfarenheter, etc) blir det problematiskt att bedöma de tre idealtypernas rimlighet. Har de fog för sig i empirin eller bekräftar de våra fördomar, bilder och föreställningar av invandrarna som jobbiga. I det senare fallet underbyggs ett kulturaliserat snarare än sociologiskt perspektiv.

Mina kritiska synpunkter gäller således i hög grad hur det empiriska materialet hanterats och sättet att dra generella slutsatser av detta. Det finns få citat både från handläggare och invandrare, nästan inga sociologiska individdata, sparsmakad sekundärinformation om organisationens arbetsvillkor. Kvar blir själva mötet (och intervjuer med handläggare) som underlag. Även om man kan hålla med Tola B Jonsson – och Erving Goffman – om att mötet förtjänar ett självständigt studium, så kvarstår frågan hur långt det räcker för att dra generella slutsatser om handlingsstrategier, dessas bakomliggande argument och varför vissa invandrare uppfattas som problematiska.

Samtidigt måste också förtjänsterna med avhandlingen framhållas. De teoretiska resonemangen är i allmänhet kreativa och väl anpassade till det som är studieobjektet. Avhandlingens styrka ligger i den begreppsgenererande ambitionen. Den kännetecknas av vad Strauss kallar ”theoretical sensitivity” – teorin känns aldrig som ornament eller självändamål. Mötet, klientrelationen, strategierna, maktsamspillet analyseras på eller i varje fall knyts till flera nivåer. Vi har fått en bild av hur man kan tolka och förstå en så ”trivial” sak som ett möte i ett vidare sociologiskt perspektiv. I mötet återspeglas, i kondenserad form, viktiga avlagringar från den sociala strukturen och de kulturella värdemönstren.

Genom sin avhandling har Tola B Jonsson kunnat visa på de sociala handlingsmönster och mekanismer som i praktiken är ganska osynliga för mötets aktörer. Genom att systematisera och namnge dessa mönster och mekanismer har mötets karaktär, dess dilemman och möjligheter blivit klarare för oss. Viktiga aspekter av invandrarnas komplexa verklighet i spänningen mellan tradition och modernitet, lekmannens omedelbarhet och expertsystemens abstrakta distansering har därmed

ringats in. Därtill är detta är en kunskap som aktörerna i sammanhanget bör kunna ha nytta av: dels för att utveckla organisationens verksamhet, dels för att lösa klienternas problem.

RAFAEL LINDQVIST
Umeå universitet
Fakultetsopponent

Medikalisering, professionalisering och hälsa

Rafael Lindqvist, red. *Medikalisering, professionalisering och hälsa Ett sociologiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur 1997.

Enligt min mening ligger det en hel del i det resonemang som inleder Mikael Carlhedens intressanta avhandling om Habermas samhällsteoretiska diskurs: ”Sociologin har blivit ‘tråkig’. Den har inte längre något intressant att säga om vår tid och begåvade studenter söker sig till andra ämnen.[...] I huvudsak har sociologin blivit ‘en hjälpvetenskap i förvaltningens tjänst’, ‘en planeringsvetenskap’, en ‘utrednings-sociologi’. Den har i hög grad reducerats till ‘socialstatistik’. Bakgrunden till dessa olika begrepp är densamma, nämligen uppfattningen att sociologin reducerat sig själv till en administrativ socialteknologi” (Carlheden 1996:17). Både internationell och inhemsk medicinsk sociologi har bl a genom dess närhet till starka professionella och välfärdsstatliga intressen alltid riskerat att reduceras till just en hjälpvetenskap i hälso- och sjukvårdsadministrationens tjänst. Den intrikata balansgången mellan “sociology of“ och “sociology in medicine“ har alltid varit närvarande. Redan i den första svenska läroboken i medicinsk sociologi av Boalt & Jonsson diskuteras faktiskt frågeställningen. Man hänvisar till Robert Straus klassiska artikel från 1957 där problematiken formulerades första gången och som därefter varit aktuell även inom den hittills relativt begränsade svenska forskningen på området (Boalt & Jonsson 1961:15ff; se även DSF 1985, Lundberg & Vågerö 1988, Richt 1989 och Svensson 1993). Den bok som Umeå-sociologen Rafael Lindqvist nyligen redigerat – och som huvudsakligen består av utvidgade seminarieuppsatser från en doktorandkurs i medicinsk sociologi – indikerar dock framväxten av en forskning med tillräcklig bredd för att kunna deklarerar:

Det vi är intr esserade av är det som ofta brukar benämnas ‘sociology of medicine’, dvs ett studium av hälso- och sjukvår dsproblem i ett utifrånperspektiv med samhällsvetenskapliga teorier och begrepp snarare än ‘sociology in medicine’ dvs hur samhällsvetenskapen kan belysa problemen och forskningsbehov som upplevs av personalgrupper inom vården själv (Lindqvist 1997:14).

Boken spänner över ett brett register av perspektiv och frågeställningar. Det båd-
dar gott för framtida svensk medicinsk sociologi, som nu tagit ytterligare ett steg
mot mindre "tråkighet" och vidgad samhällsvetenskaplig relevans. Det tema som
valts för att binda samman antologins bidrag är *medikalisering* – ett tema som
dock slår igenom med olika styrka och relevans i de olika kapitlen. Mest fruktbart
blir det kanske i redaktörens eget kapitel med rubriken "medikalisering och väl-
färdsstat":

När sjuk- och olycksfallsförsäkringar började införas, blev det läkarkår-ens upp-
gift att bedöma vem som fick och inte fick vara frånvarande från arbetet p g a
ohälsa. Potentiella konflikter angående arbetsnärvaro och arbetsdisciplin i vid
mening transformerades på detta sätt till medicinska frågor. Men medikaliser-
ingen har historiskt sett också inrymt tydliga sociala värderingar angående
manligt och kvinnligt, över- och underordning (Lindqvist 1997:51).

Av Lindqvists presentation av detta centrala begrepp inom medicinsk sociologi
framgår att debatten växte fram under 1970-talet, dvs under den tid då välfärds-
statens expansion på många håll uppfattades som en nära nog ofrånkomlig och ir-
reversibel process i västerländska industrikapitalistiska samhällen. Välfärdsstaten
och dess professioner uppfattades som en allt mer genomträngande faktor i män-
niskors vardag. De hot som begreppet medikalisering stod för i sammanhanget
var, enligt de samhällsvetare som tog upp temat, riskerna med ett okontrollerat ex-
pertvälde och dess förmenta objektivitet/värderingsfrihet, en social övervakning
där avvikelser från "vetenskapliga" normer åtgärdas med klinisk obönhörlighet
och inte minst avpolitisering av samhälleliga konflikter.

Det är viktigt att bli påmind om denna kritik av expertifiering och övertro på ve-
tenskapligt-rationella lösningar i välfärdsstatens hägn, men frågan inställer sig om
inte medikaliseringsen nu överflyglas av en genomträngande *ekonomisering* av so-
cialpolitiskt tänkande och handlande. Finns det någon som idag kan bli tagen på
allvar i socialpolitiska debatter, utan att acceptera kostnadseffektivitet, konkur-
renskraft och produktivitetsutveckling som bindande restriktioner? Vi bör fortsatt
vara observanta på det medicinska-naturvetenskapliga tänkandets negativa effek-
ter på begreppslig nivå, på interaktionsnivå och på institutionell nivå (vilket disku-
teras i antologin), men medikalisering och välfärdsstatlig expansion har trots allt,
vilket Lindqvist mycket riktigt påpekar, varit "sammanflätande tendenser som un-
derbyggt varandras expansion" (Lindqvist 1997:39). När neoklassiska ekonomer
använder marknaden som mall för att bedöma välfärdssystemens samhälleliga roll
är de tvärtom vanligen starkt kritiska till välfärdsstatens expansion, oftast pekar
analyserna mot behov av att betydligt minska den offentliga välfärdssektorn. Den
neoklassiska ekonomismen verkar bära på ett annat slag av "professionellt pro-

jekt” (se vidare Hugemark 1994), än den medikalisering som främst burits av läkarkåren och som, note bene, trots allt huvudsakligen skett i hägnet av efterkrigstidens socialpolitiska mobilisering. Jag efterlyser inte en annan bok och ett annat forskningstema av Lindqvist och hans medförfattare, men antologin väcker hos mig ett behov av att placera in medikaliseringstemat i det aktuella socialpolitiska sammanhanget. Professionsociologin borde kanske göra en distinktion mellan den professionalisering ”inom” välfärdsstaten, som bl a förknippats med fenomenet medikalisering och den typ av professionalisering ”över” välfärdsstatlig socialpolitik, som bl a neoklassiska ekonomer för närvarande synes vara inbegripna i.

Antologin får genom Rafael Lindqvists inledande kapitel, ”Vad är medicinsk sociologi?”, karaktären av en introducerande lärobok i ämnet. Läsaren får en exposé över främst den anglo-amerikanska medicinska sociologins utveckling: *Från det under 1950-talet inledande Parsonianska intresset för ”sjukdom och sjukroll i konsensusperspektiv” till nuvarande inriktningar ”mot postmodern medicinsk sociologi”*. Sett i det längre perspektivet är det både oroande och förlösande med den bild av pluralism som framträder.

Risken med utvecklingen mot alltfler alternativa perspektiv är naturligtvis att sociologin hamnar i en eklektisk, relativistisk och icke-kumulativ situation. Var och en sysslar med ”sitt” på en pluralistisk forskningsmarknad, där mer eller mindre esoteriska subspecialiteter riskerar att drunkna i dånet från mer etablerade, bättre finansierade och mer vetenskapligt homogena discipliner (läs medicin och hälsoekonomi). Lindqvists introduktionskapitel pekar hän mot en sådan perspektivbunden och fragmenterad sociologi, som riskerar att bli till vad man kanske kan kalla ”smörgåsbords-sociologi”.

...Det vi försökt att förmedla är vilka gr undläggande antaganden som förkommer inom respektive perspektiv; vilka frågeställningar som reses; vilka begrepp som används och vilken typ av svar som levereras. Man kan här ta sin utgångspunkt antingen i socialstruktur (klassstruktur, patriarkat), mellanmänskliga processer som förekomsten av socialt stöd, sociala nätverk och en känsla av sammanhang eller samspelets processerna i de mindre sammanhangen. Man kan också teckna bredare historiska förlopp om hur medicin och vårdsinstitutioner allt mer inter venerat i våra liv. Vilket perspektiv som är bäst går inte att avgöra på något enkelt sätt. Det som syns viktigt är att stimulera till ökat teoretiskt intresse för att från sociologiska utgångspunkter analysera vad som vanligtvis är medicinska frågeställningar (Lindqvist 1997:33).

Risken med en eventuell ”smörgåsbords-sociologi” och dess teoretiska och perspektivistiska mångfald, känns dock för mig mindre akuta ju längre jag kommer i läsningen av de artiklar med presentation av egen forskning som ingår i antologin. Någonstans i *forskningspraktiken*, den sociologiska grundhållningen och

möjligen den empiriska verkligheten finns måhända fler gemensamma nämnare dolda, än vad man kan få intryck av genom internationellt orienterade översikter? Förutom Rafael Lindqvists två inledande kapitel, vilka redan kommenterats, ingår följande bidrag i antologin.

Kapitel 3 av Lars Evertsson handlar om den svenska sjuksköterskekårens val av fackliga och professionella strategier. Här anläggs ett historiskt perspektiv som sträcker sig fram till den professionsteoretiskt betydelsefulla händelse som 1977-års högskolereform innebar i och med att yrket då ”forskningsanknöts”. Jag är inte säker på att alla omvårdnadsforskande sjuksköterskor gillar perspektivet, men å andra sidan får vi här ett bidrag som rör sig utefter “sociology of medicine” traditionen och in i en analys av den svenska socialpolitiska modellen och som anlägger sociologiska perspektiv på arbetsmarknaden för ett viktigt kvinnoyrke.

Kapitel 4 av Rafael Lindqvist utgörs av någonting så ovanligt som en studie av socialpsykologin kring vad som händer och inte händer när professionella yrkeskategorier begår misstag inom vården. Detta är ett minerat område. Lindqvist skriver lågmält och är klar över att det är en komplicerad verksamhet med många osäkerheter som studeras. Genom 36 intervjuer med läkare och sjuksköterskor i chefsställning lyckas han glänta på dörren. Genom att undvika att dundra på i ett förenklande “sociology of medicine” perspektiv kan Lindqvist ge en belysning av oro, dubier, trösklar och självklarheter i personalens föreställningsvärld.

Kapitel 5 av Mikael Nordenmark anlägger ett socialpsykologiskt perspektiv på arbetslöshet. Här ges en introduktion till forskning på området. De ekonomiska studier som fokuserar på “sökintensitet” ter sig ganska mekanistiska – och jag skulle vilja säga repressiva – efter Nordenmarks diskussion av hur de sociala konsekvenserna av arbetslöshet varierar med vilken kategori av arbetslösa det gäller.

I kapitel 6 behandlar Owe Grape och Rafael Lindqvist förtidspensioneringens dynamik. Även här får man en introduktion till skillnaden mellan ekonomistiska perspektiv (attraktionsmodellen som antar att rationella individer tenderar att välja förtidspension när bidragsnivån närmar sig löneinkomsterna) och mer sammansatta perspektiv. Här är också medikaliseringsproblematiken relevant, eftersom processen kring långtidssjukskrivning och förtidspensionering ligger inbäddad i en komplicerat institutionellt struktur. Den ”uppstramning” av grunderna för förtidspensionering som successivt skett sedan 1991, minskar måhända medikaliseringen i traditionell mening, eftersom endast strikta medicinska skäl nu får användas – å andra sidan kanske läkarna känner sig tvingade att tänja på själva de medicinska diagnoserna, för att lätta på försäkringskasspersonalens och främst patientens många gånger pressade situation?

Kapitel 7 av Nils Eriksson har en kunskaps sociologisk prägel och handlar om det svårfångade syndrom som oegentligt givits samlingsbeteckningen elöverkän-

lighet. Författaren ansluter sig till grundperspektivet hos en av Socialstyrelsen tillsatt expertgrupp och påpekar att det i dagsläget inte finns stöd för att de symtom som rapporteras skulle förklaras av exponering för elektriska eller magnetiska fält. Här framförs tolkningen att det skulle handla om "ett somatiseringssyndrom där även yttre faktorer är av betydelse". Det skulle i detta sammanhang varit intressant med en koppling till medikaliseringstemat: Står vi inför en slags "auto-medikalisering" hos grupper av människor i specifika livssituationer (Eriksson tonar ner konstitutionella-individuella faktorer) och i sådana fall hur, varför och med vilka individuella och samhällsliga följdverkningar?

Det avslutande kapitlet av Carita Berg handlar om ett nytt område för samhällsvetenskaplig analys, nämligen människokroppens sociala, historiska och kulturella aspekter. Medikalisering, men också vad Berg med en anglicism benämner hälsofiering, är naturligtvis relevant här. Professioner, massmedia och andra sociala krafter uppmanar oss att "skriva in" betydelser och laddningar på våra kroppar. Genom att också postmoderna perspektiv dras in i bilden kan kapitlet ses som en föraning om de ansatser som kanske tillväxer i styrka även inom svensk sociologi. För egen del var min spontana reaktion att temat kanske snarare motverkar sociologins tråkighet, än ökar dess samhällsrelevans. När resonemanget kommer in på omsorgsarbete, inser jag dock att min sociologiska fantasi kanske stelnat. Det är naturligtvis i hög grad "samhällsrelevant" att, som exempelvis den norske sociologen Lise Widding-Isaksen (åberopad av Berg), konstatera att "ju mer kroppsnära ett arbete är, desto lägre status får det." En randanmärkning kring de postmoderna perspektiven blir för min del dock, att jag inte riktigt begriper när det är själva sociologin som är postmodern och/eller när också själva samhället uppfattas som postmodernt. Här behövs tydligare distinktioner mellan tolkningsperspektiv och text.

Antologin visar att det finns en intressant och brett arbetande kohort doktorander i Umeå som arbetar med medicinsk sociologi i vid mening. Det kan vara värt att erinra om att den svenska medicinska sociologin har 36 år på nacken. Den första läroboken i ämnet publicerades av Boalt & Jonsson 1961 och i förordet skriver man att "Svenskt empiriskt material är tunnsått på många av de områden vi velat behandla". Den teoretiska referensramen gör ett hemsnickrat och tidstypiskt intryck där normer, normintegration och roller står i fokus. Begreppet professionalism nämns inte, trots att en internationell diskurs om detta etablerades kring 1910-talet (Freidson 1994:2). Medikalisering var inte begreppsligort, makro-perspektiv frånvarande och man uppehåller sig en hel del kring formella beskrivningar av vad man kallar "sjukhussamhället" med hjälp av befintlig statistik. Som en uppmuntran till oss sociologer – det går trots allt framåt både teoretiskt och empiriskt, vilket den föreliggande antologin är ett exempel på – kan jag inte låta bli att

illustrera hur svenska sociologer resonerade för 36 år sedan om den sociala strukturen i sjukhussamhället (strax innan man i boken ger ett sammandrag av passager ur en amerikansk human-relation influerad studie av *The Give and Take in Hospitals* av Burling & Lentz & Wilson från 1956):

Läkaryrket åtnjuter ett mycket högt anseende i USA och drar till sig ett intellektuellt särdeles väl rustat urval av studenter. Framgångsrika studier i medicin förutsätter inte bara intelligens utan även karaktär (Boalt & Jonsson 1961:121).

ROLF Å GUST AFSSON
Mälardalens högskola, Eskilstuna

Referenser

- Boalt, G & Jonsson, E. (1961) *Sociologi och sjukdom*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Carlheden, M. (1996) *Det andra moderna Om Jurgen Habermas och den samhällsteoretiska diskursen om det moderna*. Göteborg: Daidalos.
- DSF (1985) *Att forska om hälsa och vår d -Rapport från initiativgr uppen för hälso- och sjukvår dsforskning*. Stockholm: Delegationen för social forskning.
- Freidson, E. (1994) *Professionalism Reborn Theory Prophecy and Policy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hugemark, A. (1994) *Den fängslande marknaden Ekonomiska exper ter om välfär dsstaten*. Lund: Arkiv.
- Lundberg, O. & Vågerö, D. (1988) "En svensk sociologi på medicinens område", *Sociologisk Forskning* 25 (1):47-62.
- Richt, B. (1989) "Medicin sociologi eller sociologisk medicin?" *Sociologisk Forskning* 26 (1):85-102.
- Svensson, R. (1993) *Samhälle, medicin, vård. En introduktion till medicinsk sociologi*. Lund: Studentlitteratur.

Practical Sociology

Christopher Br yant, *Practical Sociology .Post-empiricism and the Reconstruction of Theory and Application* . Cambridge: Polity Pr ess 1995.

”Detta är en optimistisk bok om sociologins möjligheter och kanske just därför omodern” (s 1) – så inleder Bryant sin bok om sociologin som samhällsvetenskaplig disciplin. Alltsedan Gouldner år 1970 publicerade sin bok *The Coming Crisis of Western Sociology* har ett återkommande tema i det som skrivits om sociologin som vetenskaplig disciplin varit, att den är i kris – som vetenskap förmår den inte leva upp till legitima krav på vetenskaplighet, den håller inte vad den lovar, det vill säga den levererar inte koherent, solid teoretisk-praktisk kunskap om samhälle, människa, socialt liv och social verklighet, och den sociologiska kunskapen används sällan som utgångspunkt och underlag för handling, reformer. Sociologins värde för praktisk tillämpning är ytterst begränsat. Mer sällan har man talat om dess möjligheter. Uppfattningen om sociologin som en disciplin i kris fick förstärkt intensitet genom att diskussionen härom under det senaste decenniet kom att föras med postmodernistiska förtecken.

Bryant hävdar i sin bok att sociologin idag inte är i kris; den är tvärtom en vetenskaplig disciplin, en i vetenskaplig mening rationell verksamhet med praktiskt värde. Den kunskap som sociologin genererar är användbar i dagens verklighet. Detta bland annat tack vare genomförandet av:

- en konstruktiv kritik av den tidiga sociologins (förutom 1800-talsklassikerna också 1940-, 50- och 60-talets sociologi) teori- och begreppsramar och dess vetenskapsuppfattning;

- ett omsorgsfullt och grundligt teoretiskt vidareutvecklingsarbete om hur samhälle och socialt liv konstitueras och är konstituerat, till stor del utfört inom ramen för struktur - handlingsproblematiken; samt

- den reflexiva tillägnelse av den metateoretiska och vetenskapsteoretiska diskursen – från Descartes och grundläggningstanken till postempiricismen – som är kännetecknande för många av sociologins företrädare idag.

Bryants ståndpunkt är att även om en hel del rekonstruktions- och vidareutvecklingsarbete återstår, så kan man idag skönja både konturer av och innehåll i en praktiskt användbar sociologi och samhällsvetenskap – ”a social science that works” (s 2) Hans syfte är att visa på vägar för detta arbete samt på användbara modeller för tillämpning av sociologisk/samhällsvetenskaplig kunskap.

Boken innehåller sex kapitel. Efter ett inledande kapitel som översiktligt tar upp teori- och begreppsbyggnad i sociologin och relaterar det till den pågående metateoretiska diskursen, följer tre mer analyserande kapitel om begrepp och begreppsbyggnad, om samhällets konstituering (structure - agency) samt om värden och värderingars roll i samhällsvetenskapen. Därefter beskrivs och diskuteras olika modeller för tillämpad sociologi varpå följer ett avslutande kapitel med slutsatser och försök till positionering.

I det inledande kapitlet presenteras kortfattat den syn på begrepps- och teoribildning som var karakteristisk för amerikansk sociologi på 1940-, 50- och 60-talen (med kända företrädare som Parsons, Merton, Lazarsfeld, Stinchcombe m fl), och som blev oerhört inflytelserik. "No study can become scientific until it provides itself with a suitable technical nomenclature, whose every term has a single definite meaning, universally accepted" (s. 4, Bryant citerar här Merton och Lazarsfeld, 1954:24). Denna syn på begrepps- och teoribildning var kopplad till en positivistisk-empiricistisk vetenskapsuppfattning, idealet var naturvetenskapen (såsom man tänkte sig den) och målet ett enhetligt, entydigt och universellt giltigt begrepps-system för sociologin, som skulle möjliggöra deduktion av hypoteser för empirisk prövning samt en kumulativ kunskapsuppbyggnad, vars centrala innehåll var empiriskt underbyggda (verifierade/ännu ej falsifierade) generaliseringar om lagbundenheter (invarianser) i den sociala verkligheten.

Som alla vet lyckades man inte förverkliga detta mål. En viktig orsak till detta är att denna syn på begrepps- och teoribildning var kopplad till en vetenskapsuppfattning vars premisser på goda grunder kan ifrågasättas. Så har också skett i den kuhnianska och postkuhnianska metateoretiska diskursen. Trots detta lever det positivistisk-empiricistiska paradigmet kvar som en ganska vital tradition i både amerikansk och europeisk sociologi.

Den lingvistiska vändningen inom metateori och teori innebar en kraftfull utmaning av detta paradigm, bl.a. för att den på ett välargumenterat sätt visar på varför ett entydigt, universellt begreppssystem för sociologin, skapat av forskare – i en tänkt extern relation till verkligheten och dess objekt – för att läggas på denna verklighet, är en omöjlighet. Den sociala verkligheten är i ett mycket grundläggande avseende språkligt konstituerad och människor agerar i en verklighet som de uppfattar/tolkar/orienterar sig i genom den begreppsvärld deras språk är bärare av. Samhällsvetare/sociologer som tagit till sig den lingvistiska vändningen, inser, för att låna en enkel formulering av Giddens, att "Language use is embedded in the concrete activities of everyday life and is in some sense partly constitutive of those activities" (Giddens 1984: xvi).

Tillsammans med insikten att förhållandet mellan sociologin och dess objekt är dubbelt hermeneutiskt (Giddens, 1984: xxxv, 284, 374) innebär således den ling-

vistiska vändningen en ny metateoretisk utgångspunkt som är oförenlig med det gamla positivistisk-empiristiska paradigmet. Det är inte längre möjligt att hålla sig till dess begränsade syn på begrepps- och teoribildning, på möjligheterna att generalisera, på en kumulativ kunskapsuppbyggnad, och det är inte heller längre möjligt att begreppslägga och teoretisera om samhälle och socialt liv på samma sätt. Möjligheten att använda och praktiskt tillämpa sociologisk kunskap som bygger på begreppsligt otillräckliga teorier och/eller bristfällig metateori blir mycket begränsade. Den sociala ingenjörskonsten, senare kompletterad med upplysningsmodellen (Bryant, kap 5), har i det långa loppet visat sig ha påtagliga brister som modeller för tillämpad samhällsvetenskap.

Grundläggningstanken innebär ”övertygelsen att det finns eller måste finnas en permanent, överhistorisk matris eller ram som vi i sista hand kan åberopa för att fastställa rationalitetens, kunskapens, sanningens, verklighetens, godhetens eller rättvisans natur” (citat från Bernstein 1983: 26). Metateoretisk objektivism hör nära samman med föreställningen att det finns en fast grund för kunskap. Kritiken av grundläggningstanken (anti-foundationalism) innebär en andra kraftig utmaning av den positivistisk-empiristiska vetenskapsuppfattningen – den vänder sig emot själva den historisk sett mycket gamla epistemologiska kärnan i sociologi såväl som i filosofi.

Hos Comte och Durkheim, Parsons och Merton, i logisk positivism, inom den marxistiska såväl som den hermeneutiska traditionen och andra skolbildningar – överallt finner man vid en tillbakablick detta sökande efter och/eller denna övertygelse om den fasta grunden för kunskap och sanning.

Det som så tydligt skiljer dagens (1990-talets) sociologi från 1940- till 60-talens förhärskande paradigm (positivism, empiricism, strukturfunktionalism) och från den därefter följande striden mellan olika skolbildningar är just det utbredda och välargumenterade tvivlet på att en sådan fast grund existerar. Kärnan i den metateoretiska diskursens epistemologiska dimension från Kuhn till postempiricism har handlat om detta. Av de många olika responser som finns på denna kritiska diskurs väljer Bryant att ansluta sig Rortys pragmatism: den erkänner att det inte finns vare sig obestridliga sanningar eller ett enda enhetligt-universellt metaspråk och argumenterar samtidigt för att detta inte behöver leda till inkommensurabilitet respektive total relativism. Det är möjligt att genomföra analyser inom olika referensramar (diskurser), som alla kan motiveras och berättigas, och det är möjligt att utveckla meningsfulla samtal (”conversations”) mellan företrädare för olika diskurser. Den pragmatiska ståndpunkten fungerar också bra tillsammans med de interaktiva dialogmodeller för tillämpad samhällsvetenskap som utvecklats de senaste decennierna.

Sammantaget har den lingvistiska vändningen och kritiken av grundläggnings-

tanken lett fram till vad Bryant, med referens till Mary Hesse, kallar en post-empiricistisk sociologi, som anvisar och utvecklar nya sätt att begreppslägga och teoretisera om samhälle och socialt liv, nya sätt att förhålla sig till kunskaps- och sanningsbegreppet, till den etisk-moraliska dimensionen i samhällsvetenskaplig verksamhet, och som pekar i riktning mot interaktiva (dialog-)modeller för praktisk tillämpning.

På grund av den ständigt närvarande kopplingen mellan metateori och teori (all analys, oavsett dess specifika inriktning och objekt, förutsätter såväl ontologiska som epistemologiska och teoretiska antaganden om objektet) föreslår Bryant att man mer systematiskt börjar använda begreppet diskurs som inrymmer såväl en metateoretisk som en teoretisk dimension. Post-empiricistisk sociologi bör förstås som en uppsättning sinsemellan olika men kommunicerbara diskurser, möjliga att använda/tillämpa i många sammanhang i dagens verklighet. Häri ligger dess möjlighet.

I ett välskrivet kapitel om begrepp och begreppsbildning tar Bryant upp väsentliga delar av begreppsbildningens historia i sociologi/samhällsvetenskap, hela tiden med koppling till dess metateoretiska dimension. Parsons, Hempel, Weber, Schutz, Blumer, Glaser-Strauss, Kuhn, Foucault, Oppenheim och Sartori (medarbetare i Committee on Conceptual and Terminological Analysis, COCTA), Barnes och Pawson – båda Mary Hesse-inspirerade – m fl passerar revy i en informativ redogörelse som är på en gång beskrivande, analyserande och jämförande.

Inom ramen för den positivistisk-empiricistiska diskursen strävade man ju efter ett enda enhetligt begreppssystem (se ovan). Mertons, Parsons' och andras ansträngningar i den vägen återupprepar sig på 1970- och 80-talen, dels som viktig programpunkt på symposier dels i texter som t ex Sartoris *Social Science Concepts*. År 1990 "...history repeats itself when Wallace urged the American Sociological Association to address the standardization of concepts (s 19). Med den lingvistiska vändningen och kritiken av grundläggningstanken utvecklades en annan metateoretisk diskurs (se ovan).

Så står striden och diskussionen mellan "rekonstruktionister", som kopplar samman vetenskaplighet med begreppslig standardisering, och vilkas mål är det enhetliga, universellt giltiga begreppssystemet, och "ifrågasättare" (contestabilists), vilka utgår från grundantaganden som ryms inom ramen för den lingvistiska vändningen och kritiken av grundläggningstanken. Följaktligen accepterar de den begreppsliga mångfald och variation som är kännetecknande för samtida sociologi/samhällsvetenskap som ofrånkomlig och nödvändig.

Det egentliga problemet ligger snarare i *hur* man skall handskas med denna begreppsliga mångfald som man möter både i sociala ontologier (abstrakta begrepps-

system), t ex Giddens struktureringsteori, Bhaskars TMSA-modell eller i Layders teori om sociala domäner (Layder 1997), och i mer begränsade empiriskt underbyggda teorier som försöker säga oss något om specifika objekt och förhållanden i den konkreta verkligheten. Sådana teorier kan handla om hur könsrelationer fungerar i en specifik kontext, om hur konflikter uppkommer och hur de hanteras på en arbetsplats, om hur aktörer agerar och varför de agerar som de gör i en specifik beslutsprocess lokaliserad till en viss kontext, osv.

Den begreppsliga och diskursiva mångfald som vi på goda grunder bör acceptera *kan* bli problematisk i analyser, i jämförelser mellan olika analyser och forskningsresultat samt i kommunikationen mellan forskare. ur skall vi hantera det? Problemet är inte löst och inte heller Bryant har någon enkel ochentydig lösning. ”What are we to do about conceptual variations in the social sciences? My proposal is simple to state but difficult to execute. We eschew unnecessary conceptual variations and we endorse the rest” (s 55) Men tyvärr förs ingen diskussion om kriterier som kan användas för att identifiera de onödiga begreppen. Dock framkastas tanken om *kommunicerbarhet* och *goda skäl*. Om vi kan ge goda skäl (vad som är goda skäl diskuteras ej) för begrepp vi behåller/gör oss av med/nyskapar, och slår vakt om kommunicerbarheten mellan diskurser blir och förblir den begreppsliga mångfalden ett hanterbart problem.

Bryant tar därefter upp teoretiserande i anslutning till struktur-handlingsproblematiken och fokuserar på den diskurs om mikro-makro, struktur-handling fr o m 1970-talet och framåt, som försöker vidareutveckla den teoretiska förståelsen av hur samhälle och socialt liv konstitueras. Han låter denna diskurs representeras av Elias, Bourdieu, Habermas, Bhaskar och Giddens, vilka Bryant (utan argumentation) bedömer som de mest inflytelserika. Bryant beklagar i en not (not 2, s 65) att Layders bok *Understanding Social Theory* (1994) publicerades för sent för att att han skulle ha möjlighet att relatera sin framställning och integrera delar av dess innehåll. Jag är benägen att instämma i detta beklagande. Den översiktliga presentationen av viktiga begrepp hos de fem utvalda teoretikerna är i och för sig godtagbar, även om den ibland blir alltför kortfattad för att ge en rättvisande bild (gäller t ex Habermas). Men framför allt saknar man en tydlig tankeram att relatera beskrivning, analys, jämförelser och kritik till. Framställningen tenderar därför hela tiden åt det fragmentariska och ostrukturerade. De jämförande respektive kritiska kommentarerna är kortfattade och ofta otydliga. Så utmynnar t ex en ganska löslig kommentar till habitusbegreppet i ”The concept remains too obscure, however, for widespread use by social researchers, but not obscure enough to deter social theorists” (s 75). Ett resonemang om i vilka avseenden Bourdieus teori är begreppsligt otillräcklig – t ex vad gäller det handlande subjektet – hade givit mer. Och mig veterligt används Bourdieus begreppsapparat ganska flitigt i empiriskt

underbyggd forskning – förutom av honom själv förstås, också inom många av sociologins och pedagogikens forskningsområden i skandinavisk samhällsvetenskap. Samma slags otydlighet och otillräcklighet präglar den kritiska kommentaren till Giddens struktureringsteori (s 95–96) och till vissa delar av Habermas teori (s 76–80).

Genomgången av Bhaskars TMSA-modell – som författaren finner vara den mest fruktbara – är mer fullständig och sammanhängande. Dock borde tydligare ha betonats hur Bhaskars ontologiska antaganden om verkligheten som stratifierad i nivåer med relativ autonomi men länkade till varandra (”ontologiskt djup”) och det reellas nivå som konstituerad av objekt som bär på generativa (kausala) mekanismer, slår igenom i hans TMSA-modell, dels för att förtydliga själva framställningen av modellen och diskussionen av den, dels för att positionera den tydligare i förhållande till Giddens´ struktureringsteori och de övriga. Några citat ur Bhaskars texter får belysa denna invändning:

”On the TMSA society and agents are *existentially interdependent* but *essentially distinct*. For while society exists only in virtue of human agency, and human agency (or being) always presupposes (and expresses) some or other definite social form, they cannot be reduced to or reconstructed from one another” (Bhaskar 1986:123–24).

”...it enables us to accept both the objective and the subjective aspects of social existence without illicitly conflating them.” (ibid s 125).

”The importance of distinguishing, in the most categorical way, between human action and the social structure will now be apparent. For the properties possessed by social forms may be very different from those possessed by the individuals upon whose activity they depend... I want to distinguish sharply then between the genesis of human action, lying in the reasons, intentions and plans of human beings on the one hand; and the structures governing the reproduction and transformation of social activities on the other;... .” (Bhaskar 1993:79).

Bryant för också en kort diskussion om några metodologiska konsekvenser av Bhaskars ontologi. Påpekandet att det förblir oklart *vilken* empiri (av många möjliga) som kan utgöra belägg eller stöd för teoretiskt identifierade strukturer är inte svårt att skriva under på; påståendet att man i det vetenskapliga hantverket skulle hamna i en infinit regress i sökandet efter generativa mekanismer är dock illa underbyggt. Bryant ställer sig också tveksam till om verkligheten är stratifierad på det sätt Bhaskar antar att den är, utan att ge några tydliga skäl för detta (s 87). Denna diskussion hade vunnit på att relateras till en kortfattad men täckande framställning av de centrala idéerna i Bhaskars kritiska realism, och till receptioner av den, som också tar upp metodologiska konsekvenser (Andrew Sayer, Rom Harré, Keat & Urry). I sin nuvarande form kommer den med frågor och ifrågasät-

tanden men lämnar kvar många oavslutade trådar.

Eftersom begreppslig/diskursiv mångfald är ofrånkomlig i sociologin, bör man acceptera den också vad gäller structure-agencyproblematiken och fortlöpande kritiskt granska den. Bryant påpekar att tiden nu är mogen för en bok där man gör en systematisk jämförelse och bedömning av de olika bidragen till den teoretiska förståelsen av hur samhälle och socialt liv konstitueras och är konstituerat, och *på den grunden* vidareutvecklar denna.

Den boken har nu kommit, nämligen Layders teori om sociala domäner (Layder 1997). Teorin om sociala domäner bygger på en nivåontologi ("det ontologiska djupet") och vidareutvecklar tankar från *New Strategies of Social Research* (Layder 1993) och *Understanding Social Theory* (Layder 1994). Layder använder sig också av Scheff, Goffman, Habermas, Foucault, Giddens, m fl teoretiker. Den utgör ett steg framåt vad gäller den teoretiska förståelsen av den komplexa relationen mellan handling och struktur och tillför diskursen om agency-structure klarare konturer och ett rikare och mer konkret innehåll, utan att därför göra anspråk på slutgiltighet. Någon sådan kan inte finnas, eftersom teorins objekt är det sociala liv som utspelar sig i ett öppet system med en inneboende potential för transformation/rekonstituering.

Den roll värden och värderingar spelar i samhällsvetenskaplig verksamhet, i människors vardagsliv, i samhällets/det sociala livets konstituering (de är invävda i dessa processer), kräver att värden kan bedömas rationellt. Detta måste vara en del av samhällsvetenskapen. Många har funnit detta vara svårt eller omöjligt och menat att rationell bedömning av värden ligger utanför vetenskapens domän, till skillnad från bedömning av vad som är sant/falskt. En välskriven, intresseväckande och analyserande genomgång av Weber, Rawls, Habermas och några relevanta bidrag från feministisk teori (Harding, Cain, Longino) visar att så inte är fallet. Decisionismen är inte heller enda utvägen. Den samtida diskursen har på ett övertygande sätt visat på *möjligheten* att rationellt bedöma och motivera värden och moralnormers validitet i en interaktiv dialog vars innehåll är argumentation, övertalning, kompromiss, förhandling, tillmötesgående och sammanjämkning mellan autonoma deltagare i forskarsamhället. Det förutsätts inte att denna dialog alltid mynnar ut i konsensus (jfr Habermas).

Om man i forskarsamhället accepterar begreppslig/diskursiv mångfald som en oundviklig del av sin verksamhet, måste man också acceptera att olika slags analyser av social verklighet långt ifrån alltid kan reduceras till en enda. Det viktiga är att det kritiska samtalet ständigt pågår. Också berättigandet av sanningsanspråk förutsätter detta diskursiva moment. Det är denna realitetsanpassade och modifierade version av några av Habermas' centrala idéer som kan tänkas fungera i ett forskarsamhälle (och i en värld) som inrymmer så många olika positioner, kog-

nitiva respektive praktiskt-moraliska intressen, ideologier och tankevärldar.

Den sociala ingenjörskonsten (social engineering), senare kompletterad med upplysningsmodellen (enlightenment) visade sig i det långa loppet ha många brister som modell för tillämpad vetenskap. Ibland har det fungerat – lika ofta inte. Även om samhällsvetenskap/sociologi i viss mån har kunnat fungera som aktiv styrmekanism i beslut, samhällsplanering, åtgärder och reformer, finns ändå en tydlig besvikelse idag hos utövande sociologer över att den används så litet, och hos avnämarna en besvikelse över dess begränsade användbarhet. De stora förhoppningar som en gång knöts till sociologin som vetenskap (så även i Sverige vid inrättandet av den första professuren i ämnet för femtio år sedan) har blivit betydligt mindre.

Som exempel på framgångsrik användning av social engineering nämner Bryant Durkheims bidrag till innehållet i lärarutbildningen i franska Tredje Republiken, Hawthorne-experimenten, verksamheten vid Bureau of Applied Social Research, som startade vid Columbia University år 1940, m m (s 125–26). Som exempel på framgångsrik användning av upplysningsmodellen nämner han Myrdals *An American Dilemma* samt den förmåga att påverka och förändra människors tänkesätt, praktiker, sociala positioner och självbild, som sociologiska analyser visat sig ha (s. 130). Ett tydligt fall är t ex forskningen om hur könsrelationer fungerar och konstitueras i samhället. I Sverige har ju mycket av den kunskapen byggts in i jämställdhetspolitiken. Jag tycker också man måste nämna samhällsvetenskapens/sociologins roll som aktiv styrmekanism i fohkemsbygget, och dess senare roll som granskare av fördelningsmönster i välfärdsstaten som ett svenskt exempel på en tillämpning som bär drag av både social engineering och upplysningsmodellen.

Kopplingen till positivistisk-empiricistisk vetenskapsteori (dock ger upplysningsmodellen utrymme för andra inriktningar, t ex hermeneutisk forskningstradition, social konstruktivism kritiska analyser), fokusering på förutsägelse och kontroll, uppfattningen av social verklighet som möjligt objekt för planering och styrning genom kunskap om dess grundläggande struktur och lagbundenheter samt av människor som objekt för styrning resp upplysning, är några bidragande orsaker till att modellerna inte fungerar tillfredsställande. De präglas dessutom av elitism. Även om upplysningsmodellen säger sig stå i alla medborgares tjänst, medan social engineering tydligare tjäna maktens intressen genom olika uppdragsgivare, så handlar det ändå om styrning resp upplysning av dem som ännu lever i fördomarnas och okunskapens mörker. Modellerna är utvecklade och används i samhällen som hyllar demokratiska värden, men de har grund och botten odemokratiska inslag. De innebär också att samhällsvetare verkar i en kontext som ständigt begränsar deras autonomi.

I USA utvecklades under 70- och 80-talen den s k *interaktiva modellen* för till-

lämpad samhällsvetenskap av bl a Carol Weiss i samarbete med Bucuvalas (s.136-42). Deras koncept bygger på omfattande kvantitativa analyser och även kvalitativa analyser av empiriskt material om *hur* tjänstemän och beslutsfattare inom alkohol- och missbruksvården och inom mentalhälsovården bedömer användbarheten av för dem relevant forskning. Det bygger vidare på analys av omfattande intervjuer med 100 forskare, vars forskning finansierats av berörda myndigheter/ verksamheter samt med ledamöter av dessas forskningskommittéer. I stora drag är deras slutsatser:

- Beslutsfattare/tjänstemän förväntar sig av forskningen att få *teoretiska perspektiv och begreppsramar* som hjälper dem att definiera och bättre förstå vad de håller på med. Detta är lika viktigt el viktigare än empiriska data/resultat för implementering i olika slags åtgärder ”...influencing opinion is where social science has most impact at all organizational levels and in all organizational settings” (s 138);
- Hinder för forskningens användbarhet är frfr allt beslutsfattares ovilja att använda forskningsresultat som inte stämmer med deras egna övertygelser/värderingar, organisationens ideologi/policy, beslutsfattandets politisk-ideologiska natur, forskarnas okänslighet inför avnämarnas yrkespraktik och dess realiteter samt inadekvat kommunikation;
- Brukarnas grundläggande tillit till forskning är framför allt kopplad till dess vetenskapliga kvalitet – den måste vara professionell.

Efter ytterligare forskning om hur beslutsprocesser egentligen går till bygger Weiss sin I-I-I-modell, vars centrala idé är att de positioner aktörer i en beslutsprocess intar, är resultatet av ett samspel mellan tre krafter: deras Ideologi, deras Intressen (av makt, anseende, materiella belöningar) och den Information de har. Samhällsvetenskaplig forskning kan bidra till informationsfaktorn, men är bara en av många informationsgivare. Informationsfaktorn tenderar att bli överspelad av de andra två, eftersom ideologi och intressen har starkare emotionell laddning.

Modellen verkar användbar dels därför att den kan hjälpa forskare att identifiera lämpliga ”ingångspunkter” i det kraftspel (I-I-I) som en beslutsprocess utgör, dels därför att Weiss på basis av sin forskning uppmanar forskare att ha realistiska dvs låga anspråk och förväntningar vad gäller påverkan och inflytande genom forskningsresultat. Forskare bör därför undvika att låta sig styras i upplägg och inriktning i sin egen forskning av de politiska vindar som för tillfället blåser. ”But for all the reasons mentioned there is still no guarantee of success even when addressing small hierarchical organizations. Given this obstinate reality, social scientists are very often right to do the most rigorous work they can by their own disciplinary standards instead of trying to satisfy unsatisfiable policy makers. Some of their ideas may still filter through and they are as likely to have an effect this way as any other.” (s 141).

Weiss modell bygger på forskning om amerikanska förhållanden – är den överförbar till svenska förhållanden? Hennes vetenskapsuppfattning är otvetydigt empiricistisk och I-I-I-modellen handlar om interaktion mellan forskare och beslutsfattare. Hos Giddens finner man en principiell skiss till en annan variant – dialogmodellen – vars källflöden är hans post-empiricistiska vetenskapsuppfattning, den dubbla hermeneutiken och de bärande idéerna i struktureringsteorin, vilket leder till en dialogmodell där ”...research most effectively informs policy through an extended process of communication between researchers, policy makers and those affected by whatever issues are under consideration.” (s.146, Bryant citerar här Giddens 1987:47).

Giddens är optimistisk om den post-empiricistiska sociologins möjligheter att påverka och komma till praktisk användning, kanske framför allt därför att han ser, och *tror så starkt på* dess möjlighet att aktivera den utvecklade reflexivitet och den transformativa kapacitet som han menar att senmodernitetens människor i princip bär på. Vår besvikelse över sociologins tillkortakommanden som aktiv styrmekanism i praktisk handling och tillämpning är kopplad till ett envist fasthållande vid en begränsad och sluten positivistisk-empiricistisk vetenskapsuppfattning; den fungerar sällan och den kan inte fungera i det långa loppet. ”In Giddens’ view ... the prospects for post-empiricist sociology, by contrast, are very good, because it is the prime medium of the reflexivity without which societies cannot intelligently modify their institutions in face of accelerating change.” (s 147). ”The degree ... to which a society fosters an active and imaginative sociological culture will be a measure of its flexibility and openness”. (Bryant citerar här Giddens 1987:47).

Mycket talar för att det är i en dialogmodell som sociologins möjligheter att fungera som aktiv styrmekanism i samhället ligger. Men det förutsätter förstås att denna dialog kan bli verklighet och att den medvetet praktiseras i det dagliga livet på dess olika nivåer och mellan olika kategorier människor.

Än så länge är dialogmodellen vag i konturer och innehåll. Och det är lång väg kvar till dess eventuella förverkligande. För detta har vi inga modeller, kanske har vi inte ens fullt ut tänkt igenom vilka möjligheter resp hinder det finns för dess förverkligande, trots alla analyserande kommentarer till Habermas, Giddens m fl om det rationella samtalets möjligheter.

Jag skulle vilja sammanfatta problemet så här: Hur skall man bära sig åt för att skapa en fungerande dialog i ett samhälle där fördelningsmönstren ser ut som de gör? Människor lever sina liv i positioner, relationer och miljöer, som är laddade med olika mängd och typ av makt resp kulturella och materiella resurser. Vilka kan delta, vilka skall delta, och hur aktiverar man människor att delta? Om våra modeller för tillämpning skall leva upp till demokratiska värden, så måste dialo-

gen, om inte alltid direkt så i varje fall alltid indirekt, inkludera fler än forskare och beslutsfattare. Bryant för sin del menar att en kombination av Weiss I-I-I-modell och Giddens´ dialogmodell ”... could prove a formidable one”. (s.149).

Bryants bok har många förtjänster och vissa brister varav jag påtalat några. Det är en läsvärd bok därför att den på ett lättillgängligt sätt tecknar en bild av den diskursiva mångfald som präglar samtida sociologi samt diskuterar dess konsekvenser för sociologins möjligheter att generera teoretiskt och praktiskt användbar kunskap. Den inbjuder definitivt till reflexion och diskussion om en vetenskaplig disciplin som tycks ha en inbyggd potential för ständig transformering/rekonstruering.

MONICA JOHANSSON
Högskolan i Örebro

Referenser

- Bernstein, R. (1983) *Bortom obejektivism och relativism*. Göteborg: Daidalos.
- Bhaskar, R. (1993) *Reclaiming Reality*. London och New York: Verso.
- Bhaskar, R. (1986) *Scientific Realism and Human Emancipation*. London och New York: Verso.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1987) *Social Theory and Modern Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Gouldner, A. (1971) *The Coming Crisis of Western Sociology*. London: Heinemann.
- Layder, D. (1993) *New Strategies of Social Research*. Cambridge: Polity Press.
- Layder, D. (1994) *Understanding Social Theory*, London: Sage.
- Layder, D. (1997) *Modern Social Theory. Key Debates and New Directions*. London: UCL Press.
- Merton, R. & Lazarsfeld, F. (1954) "Friendship as Social process: A Substantive and Methodological Analysis", s 18–66 i Berger, M., Abel, T., Page, C.H. (eds) *Freedom and Control in modern Society*. New York: Van Nostrand.

INKOMMEN LITTERATUR 3/97

Följande litteratur har inkommit till redaktionen. Om du önskar recensera någon av dessa, hör av dig till redaktionen så sänder de dig boken.

Borell, Klas & Brenner, Sten-Olof (1997) *Att spegla verkligheten. En introduktion till upplevelsesampling, kognitiva matriser och andra icke-konventionella metoder.* Lund: Studentlitteratur.

Fazlhashemi, M. & Fruitman, S. (red.) (1997) *Medborgarskap. Reflektioner kring ett problematiskt europeiskt begrepp.* Stockholm: SNS förlag.

Hedman, T. (1997) *Informationssökning för samhällsvetare och humanister.* Lund: Studentlitteratur.

Karlsson, I. (red.) (1997) *Territoriets gränser.* Stockholm: SNS förlag.

Lidskog, R. Sandstedt, E. & Sundqvist, G. (1997) *Samhälle, risk & miljö. Sociologiska perspektiv på det moderna samhällets miljöproblem.* Lund: Studentlitteratur.

Seidel, J. (1997) *Barnet i familjen. Orsaker till och följder av bristande omsorg.* Lund: Studentlitteratur.

Svedberg, L. (1997) *Gruppsykologi. Om grupper, organisationer och ledarskap.* Lund: Studentlitteratur.

Swedberg, R. & Uddhammar, E. (eds.) (1997) *Hans L. Zetterberg. Sociological Endeavor. Selected Writings.* Stockholm: City University Press.

Trost, J. (1997) *Kvalitativa intervjuer.* Lund: Studentlitteratur.

ANVISNINGAR TILL FÖRFATTARE

Sociologisk Forskning är en kvartalstidskrift som utges av Sveriges Sociologförbund. En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering, av annan tidskrift eller annat förlag.

Uppsatser

1. Sänd in tre exemplar av ditt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuset ska vara skrivet med dubbelt radavstånd, försett med goda marginaler samt i sin helhet inte överstiga 10 000 ord (cirka 25 A4 sidor). Om inte annat avtalats med redaktionen ska uppsatsen vara författad på svenska.
2. Redaktionen sänder varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet ska endast titel anges på uppsatsens första sida. På separat blad anger du uppsatsens titel, författarnamn samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens.
3. Manuskriptet ska innehålla ett engelskt abstract om 150–200 ord. Du som författare ansvarar för dess språkgranskning.
4. Noter ska vara placerade i slutet av uppsatsen, före litteraturlistan.
5. Tabeller och figurer bifogas på separat blad och i texten ska anges var de ska placeras.
6. Litteraturhänvisningar görs enligt följande: (Giddens 1991: 201) eller Giddens (1991: 201). Litteraturlistan utformas enligt följande:

Bok

Lash, S. & Urry, J. (1994) *Economies of Signs and Space*. London: SAGE.

Artikel

Beck, U. (1992) "From industrial society to risk society: Questions of survival, social structure and ecological enlightenment", *Theory, Culture & Society* 9 (2):97–123.

Kapitel i bok

Giddens, A. (1994) "Brave New World: The New Context of Politics", s 21–38 i Miliband, D. (red.) *Reinventing the Left*. Cambridge: Polity Press.

Recensioner

Sociologisk Forskning publicerar recensioner av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans. Recensionen bör omfatta max 2 500 ord (cirka 5 A4 sidor, dubbelt radavstånd). Litteraturhänvisningar i recensionen ska förtecknas i en litteraturlista.

INNEHÅLL

Dahlström: Sociologi och samhälleliga värderingar. En självbiografisk illustration

Papakostas: Staten: sociologiska perspektiv

Rafnsdóttir och Skaptadóttir: Arbetsnorm, kön och kunskap om fiskeriet

Cassegård: Livsvärldens rationalisering och studiet av partikularism

Lindberg: En ariadne-tråd genom det elementäras labyrinth. Ett sätt att förstå dialektiken mellan social responsivitet och asocial responslöshet